

ТОҒ КАБИ ЮКСАК...

*Буюк қозоқ адиби МУХТОР АВЕЗОВнинг
100 йиллигига*

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1997

83.3Қаз1
Т 59

Тўпловчи
ва масъул муҳаррир
Наим КАРИМОВ

Тоғ каби юксак: Буюк қозоқ адиби М. Авезовнинг 100 йиллигига (Тўпловчи ва масъул муҳаррир Н. Каримов).—Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1997.—64 б.

Ушбу китобчада машҳур қозоқ ёзувчиси, драматурги, таниқли олим, академик, ажойиб инсон, ўзбек халқининг юракка яқин дўсти Мухтор Авезовнинг ибратга лойиқ нокиза фазилатлари, такрорланмас бой ижодий мероси ҳақида ўзбек ёзувчи ва шоирлари ҳамда таниқли олимлар сўз юритадилар.

Тўплам бу алломанинг 100 йиллик тўйига оғаларидан соғва-эслаш сифатида нашр қилинди.

ББК. 83.3 Қаз 1

Т 4702620201—39
М352 (04)—97 Режага қўшимча, 97

С Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1997 й.

ISBN 5-635-01643-X

ОИБЕК

МУХТОР АВЕЗОВГА

Мухтор оғой, дўстим, сенга саломим!
 Қутлуғ бўлсин зўр байраминг, ижодинг!
 Олтмиш дафъа айланибсан қуёшдан,
 Қуёш каби серҳосилдир ҳаётинг.

Зулмат ютган қозоқ халқи кўкидан
 Чақмоқ каби ёриб ўтди мард Обой.
 Халқ ҳасратини, халқ орзусини ташинди
 Шоирликда, оқилликда зўр бобой.

Сен яратдинг улуғ Обой достонин,
 Янграб кетди дунё бўйлаб халқларга.
 Севиб ўқир қирғиз, ўзбек, рус — барча,
 Нур ва қўшиқ сендан оқар қалбларга.

Минг дафъалар айланабер қуёшдан,
 Қуёш каби мангу бўлсин илҳоминг!
 Қардош эллар узра машъал, нур каби,
 Тўла дарё каби оқсин ижодинг.

1957 й.

АДАБИЁТ ТЎҲИ

Бугун Қозоғистон адабиётининг катта тўйидир. Мухтор оға Аvezов чиндан атоқли, чиндан буюк, тоғ каби баланд, гигантдир.

Мен йнгитлик вақтимдаёқ танидим Мухтор оғани ва чуқур, жуда чуқур ҳурмат қиламан. Мухтор Аvezов моҳир драматург, ажойиб ёзувчи, танилган академик, ҳақиқий олимдир.

Пьесалари чуқур мазмунли, ёрқин образли, тили тоза, жонлидир. Мен астойдил берилиб, севиб ўқирдим пьесаларини, ўргандим, асарларида қозоқларнинг ёқимли, ўткир фольклорини кўрдим. Тоза, ёрқин образлари менда чуқур таъсир қолдирди.

Мухтор Авезов ажойиб, ақлли, бақувват ёзувчидир. У Абай ҳақида йирик, чуқур маъноли асар ёзган. Абайнинг ёшлигидан бошлаб то кексайганига қадар ҳаёти, ёрқин образи ниҳоятда моҳирлик билан кўрсатилган. Қозоқ халқининг буюк шоири Абайнинг олимлиги, тўла ибратли ҳаёти чуқур маъноли кўрсатилган.

Мен қозоқ халқининг адабиёти билан фахрланаман. Мухтор Авезов яратган ажойиб Абай образи менда чуқур таъсир қолдирди. Абай — ўқиминишли шоир. Узоқ даврлар мобайнида қоронғи зулматда яшаган қозоқ халқи ҳаётига Абай бир тутам нур каби кирган. Абай Навоийдан, Фузулийдан, Фирдавсийдан ўқиган. Тириниб, меҳнат қилиб, машаққат билан ўрганган. Абай рус адабиётининг аҳамиятини яхши билган. Ажойиб рус шоирлари плеядасини қунт билан, заҳмат чекиб ўқиган, завқ олган. Абай турмада яшар экан, чироқ ёқиб, узоқ тунлар бўйи рус адабиётини мутолаа этиб, ўрганиб, тонг оттирган. Солдатлар ҳазиллашиб, «Сени қара, қирғиз олим бўлмоқчи! Бобонг учун ҳам, бувинг учун ҳам ўқимоқчимсан? Кундуз озми?» дердилар.

Абай қозоқ халқининг оғир аҳволига чин юракдан ачинган, халқ бахти учун чиновниклар, бийлар ва феодал бойлар билан курашган. Романда кишини банд этадиган жойлар кўп.

Йигит Абай бир кеча севгилиси олдига боргани, учрашгани ва севгилиси образи романда ниҳоят нозик, лирик ифодаланган. Кейин, афсуски, бошқа қизга уйланишга мажбур бўлган. Романда шоир саҳродами, эҳтимол, ёдимда йўқ, саҳродадир қўнади. Тушида севгилисини кўрар экан, унинг энг севган, қалбига яқин қўшиғини эшитиб уйғонади. Абай ҳайратда қолади. Шамолми, нима бу? Йўқ, бу севгилимнинг ўзи, деб тўлқинланиб, ўзини ўтовдан ташқарига отади. Бунда шоирнинг ҳислари, туйғулари, ҳаяжонлари нақадар усталлик билан ифодаланган.

Романда кўп образлар ғоят моҳирлик билан тарашланган. Масалан, Қўнонбойнинг ҳаддан ташқари золимлиги, ақлли онанинг, доно бувининг ёрқин образлари, Абайнинг дев юрагидаги меҳр, шафқат маҳорат билан тасвирланган.

Романда кўп яхши образлар, кўп воқеалар бор. Бу кичик сўзда айтиб, сиғдириб бўлмайди.

Абай рус адабиётининг гениал асарларидан бўлган Пушкиннинг «Евгений Онегин»ини таржима қилиб, қозоқ халқига танитгани романда яхши кўрсатилган.

Эзилган, уқубатда ётган, занжирбанд қозоқ халқининг тақдири учун Абай йиғлаган, бутун умри халқ ғамини ташиган, жафо чеккан, қайғурган. Романда Абай бир тоғ устида фикр дарёсига чўмиб, хаёлга ғарқ бўлиб ўтиргани ҳақидаги сатрлар киши диққатини банд этади. Унинг юрагида халқ муҳаббати, халқ ғами, халқ бахти; Абай ҳаётининг жабру зулминни кўрди, улуг дарё каби тўлиб оққан ҳаётини халққа бағишлади.

Романда тил жуда тўла қонли, бой, образли, мукамалдир. Адиб ва драматург Мухтор Авезов 60 ёшга тўлган. Лекин ҳали у ёш ва бақувват, ҳали кўп янги, ажойиб, гўзал асарлар билан қозоқ адабиётига хизмат этажак...

1957 й.

МИРТЕМИР

МУХТОР ОҒА ЗИЕРАТИДА

Қозоғистонда ўтадиган ўн кунликнинг биринчи кунини гулчамбарлар кўтариб, қабристонга йўл олдик. Машинада устоз Ойбек, Воҳид Абдулла, Александр Удалов ва мен. Қозоқ пойтахтнинг бир чеккасида, қалин ўрмонзорда, яшиллик барқ урган бир гўшада қабристон бор. Мухтор оға Авезов ўглининг панжарали қабри ҳам шу ерда. Машинадан тушдик. Гулчамбарлар кўтарган ўзбек санъаткорлари ва адиллар Мухтор оға қабри устига келдик. Бир уй ўрнидай сайхон ўралиб, гул экилди. Уртада мрамар тахта. Бу мрамар тахта тагида сўз санъатининг паҳлавонларидан бири ётар эди. Гулчамбарлар қўйилгач, Ғабит Мусреп ва устоз Ойбек қабри ёнида тик туриб қолди. Бошқалар ёнма-ён қатор тизилдик. Сукунат. Бир неча дақиқалик сукунат она тупроқнинг ўзидай вазмин ва пурҳикмат эди. Устоз Ойбек дўппи тагидан тошиб, чаккаларига тушган жингалак соч бошини қуйи солиб, мрамарга тикилганча жимиб қолган эди. У ҳозир қалин дўстини эсламоқда эди...

Олмаотага биринчи боришимиз Абай (тўғрироғи: Жамбул — муҳ.) 100 йиллигида бўлди. Ойбек ака, Ғафур Ғулом, Абдураҳмон Саъдий, Ходи ака (Зарифов — муҳ.) ва мен. Ушанда Мухтор оға ва Собит оғалар кутиб олди. Бизни тоғ устидаги ажойиб боққа олиб боришди ва ҳар ким алоҳида жой олди. Дўстлар, танишлар жам эди бу тўйда. Сергей Бородин, Берди оға, Сильва Капутикян — қўйинг-чи, кўпчилик эдик. Гуруннга гурунгу уланар эди. Ушанда ҳамма Ғафур ака ва Сергей Петрович айтадиган латифага ўралашиб қолганда, Ойбек ва Мухтор оға хиёбонда сўзлашиб юрарди. Ғафур ака бўлса, шўхлик қилиб, Собит ака бўйнига ёш боладек миниб олар ва паҳлавон Собитнинг демай кўтарар, ҳамма кулар эди. Бир кун тонг отгунча қизғин суҳбат

бўлди. Грузин ҳам, озарбайжон ҳам, татар ҳам, рус ҳам топганини ўртага ташларди, бир сўз билан айтсам, бу сархуш кулги кечаси эди. Лекин ҳаммадан кўп, чертиб-чертиб жаранглагани ва тугилмаганидан айтган Ғафур ака бўлди. Шундай латифалар айтардики, бутун давра қотиб-қотиб кулар, Ғафур ака эса уст-устига айтар, илҳом билан айтар, йўл-йўлакай бир зумда тўқиб айтар эди. Бу ўша Шарқ китобларидан, ҳаётдан, тарихдан... Фақат Ғафур Ғулом бисотида бўлиши мумкин шингил ҳикматлар эди, бу латифалар... Тонг отди-ю, чойга ўтирдик. Ҳайрон қолгулик ҳол. Ўша улкан зиёфат уйига ёндош уйдан Ойбек ва Мухтор оға чиқиб келди. Биз тонг отгунча кулдик, улар иккови тонг отгунча суҳбатда...

Президиумда ҳам иккови пичирлашиб ўтиришар, бора-бора бир-бирини бир имода тушунадиган бўлди. Бора-бора бир-бирини излаб келадиган ва борадиган бўлди.

Устоз Ойбек қозоқ халқи, қозоқ ҳаёти билан болаликдан таниш. Мухтор оға эса ўзбекка жиян. Икки халқнинг алп қаламкаши шундоқ қални ва маслаҳатдош эдилар. Мана, ҳозир устоз Ойбек ўз дўсти қабри ёнида оғир сукутда шу учрашувларни, тугамай қолган суҳбатларни ўйлаётгандай, тупроқ оғушидаги замондошига ниманидир пичирлаётгандай...

Ҳозир ҳар иккала устоз мангулик оғушида она тупроқ билан пичирлашиб ётишмоқда...

АСҚАД МУХТОР

УСТОЗ СУҲБАТИДА

Бу хона менга уйимдай таниш, содда туюлди — ис-сиқ, ёруғ, ҳамма нарса қулай. Оғир жавонлар, китоблар қуршовининг сокин донишмандлик руҳи чуқур ўйларга толдиради. Мен китобларга қарайман — жаҳондаги барча халқлар, барча замонларнинг китоблари қаторида ўзбек ёзувчиларининг асарлари. . .

Бу вақт уй эгаси Мухтор Умархоновичнинг майин товуши эшитилади. Гавдаси оғир бўлса ҳам, ҳаракатлари чаққон, секин киради; кенг яноқли юзида таниш табасум.

Бу табассум сизни гапиришга ундагандай бўлар, доимо суҳбатга ташналик, очиқ кўнгиллик белгиси эди. Пайқадимки, бу сафар ҳам у яна бир бемалол суҳбат бўлишини ҳис қилиб, кўнгли яйраб турибди. Чунки мен узоқдан, бутун бир қардош адабиётнинг қайноқ марказидан келганман.

У ўзбек ёзувчиларининг ишлари ҳақида қандайдир ҳовлиқиш билан болаларча соддадиллик билан суриштира кетади. Лекин саволлардан маълум эдики, у бизнинг барча адабий воқеаларимиздан хабардор.

Адабиёт ҳақида суҳбатлашниш унга ҳаводай зарур эди, назаримда. Доим ўз ўйларига кўмилиб юргандай, гапирганда ҳам ўз-ўзига мулоҳаза қилгандек гапирар эди. Лекин уни фақат адабиёт билан яшар эди, деб бўлмайди. Чунки унинг адабиёт ҳақидаги мулоҳазалари бениҳоя кенг эди. Адабий жараённи у жуда кўп халқларнинг тақдир бирлиги, ҳал қилувчи маънавий муносабатлари билан биргаликда тасаввур этар эди. Валихонов билан Достоевскийнинг муносабатларини гапирадими, қирғиз эпоси ёки Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романини тилга оладими, ҳамма вақт маънавий бирлигимиз илдизларини, тематика алоқаларини, проблемалардаги умумийликларни таъкидлар, поэтик маданият-

нинг ижодчиси бўлган халқ маҳоратини марказга қўяр эди.

— Сенингча, мен нега «Абай»ни жаздим? — деб сўради у. Ўзбекчани сал қозоқча талаффуз билан, лекин мукамал билиб гапирар эди. — Хўш, Айбек-чи, нега «Навой»ни, Файзий нима учун «Тўқай»ни жазди?

Унинг тушунтиришича, биз, ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар, татарлар — ҳаммамиз 1917 йилдан кейин бир неча янги жаҳон очдик. Ўзимиз учун янгидан кашф этган бу жаҳонларимиздан бири — ҳар биримизнинг ўз классикамиздир. Биз бирдан буюк ўтмишимизни, шонли тарихимизни, ўзлигимизни танидик. Бизда буюк ғурур ҳисси пайдо бўлди. Биз бу янги дунёмизни халқларга кўрсатиш учун шошамиз. . . Бундан ташқари, бу образларда халқларнинг поэтик даҳоси чарақлаб кўринади. Қардош адабиётларда роман — миллий, эпик, поэтик анъаналарнинг замонавий адабиёт тажрибалари билан ажойиб мураккаб муносабатлари натижасидир.

Устоз гапирар экан, унинг Ойбек ҳақидаги «Барҳаёт Навоий» деган мақоласи ёдимга тушди. Бу мақолада ҳам асарга баҳо беришда шу принцип асос эди: халқ — ўз буюк фарзанди учун ҳаётнинг жонли лавҳалари ва қаҳрамоннинг ички дунёси — асарнинг икки қанотидир.

— Йирик характер, йирик характер. . . — деди у яна ўзича мулоҳаза қилиб. Бу масала уни доим қийнар эди. — Адабиётимизда ҳамон етишмайди. . . йирик характер. . .

У Горький қаҳрамонларининг бутун руҳий кучи китобхонга батамом намоён бўлишини узоқ гапирди.

Мен Лун Арагон Абай ҳақида худди шуни айтганлигини эслатдим.

— Тўғри, интилишим бор. Мана, мен Шароф Рашидов асарларига қизиқаман: даврнинг аниқ белгиларини ўз характерига сингдирган, катта ҳаёт кўрган одамларни танлай биллади. Бу жуда муҳим. Унинг қаҳрамонларини кўриб, ҳозирги замон ҳақида роман ёзиш хаёлига тушдим. Пахтаоролга бормоқчиман. . . Ғафур билмасин. . . — кулиб қўйди у.

Уларнинг дўстлигида халқлар ўртасида бўладиган дўстликдагидай бир эзгулик бор эди. Бу икки донишманд одамнинг дўстлиги ҳозир ҳам иккала халқнинг ноёб бойлиги каби, адабиётимизнинг иссиқ жонидай яшаб турибди.

1977 й.

МИРМУҲСИН

БУЮК ҚОЗОҚ АДИБИ

Буюк қозоқ адиби Мухтор Умархонович Аvezов ўзбек адабиётининг ҳам классигидир.

Мен бу улкан адиби Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Ойбек, Гафур Ғуломлар ёнига қўяман, севаман, устозим, деб таъзим этаман.

Мухтор Умархонович билан кўп учрашганман. 1955 йилда Киевда, ёзувчиларнинг катта бир анжуманида у киши билан бирга бўлганман ва бир печа кун мобайнида бир пиёла чой устида адабиётимизнинг у ёки бу масалалари ҳақида устоз ва шогирд сифатида у зотнинг ширин суҳбатидан баҳраманд бўлганмиз. Адиб Раҳмат Файзий ҳам биз билан бирга бўлган.

1958 йили Мухтор Аvezов билан Тошкентда ҳам ҳамсуҳбат бўлганман.

1957 йили у кишининг 60 йиллик юбилейларида шеър ўқиб бердим.

Тошкентда ўзимнинг «Танланган асарлар»имни у улуг зотга эсдалик қилдим. Кейинчалик бу китобимни ўз қизлари — уй-музей директори Лайлохонга бериб, «Бу китобни асраб қўй», дебдилар. Олма-отада бўлганимда бу сўзларни эшитдим. Менинг китобим — у кишининг уй-музейида.

«Абай йўли» «Уруш ва тинчлик», «Тинч оқар Дон» каби буюк монументал асардир. Қозоқ халқининг ўтмишдаги ҳаётини тугал кўрсатиб берадиган тенгсиз бир асардир.

Мен Семей шаҳрида бўлганимда, улуг Абай Қўнонбой ўғлининг яшаган жойида бўлдим, улкан ҳайкалга таъзим этдим. Лекин «Абай йўли» бу — бир давр, бу — бир денгиз, қозоқ ерларидек уфқи беҳудуд бир асардир. Яна минг йиллар давомида бу улуг роман ўқилади, унинг буюк муаллифи ҳам абадул-абад инсонлар ичра яшайди.

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

СЕМУРҒ ҚАНОТЛАРИ

Буюк қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezовнинг ёш адибларга, шу жумладан, менга ҳам кўрсатган ғамхўрлигини эсласам, афсонавий қуш Семурғ эсимга тушади. Эртакдан маълумки, Семурғ ниҳоятда қудратли бўлади, ҳимоясиз ёш кучларни қаноти устига ўтқазиб, энг хатарли жойлардан олиб ўтади ва мислсиз фидойиликлар билан уларни гўзал бир манзилга етказиб боради. Мухтор Аvezов менинг илк романим «Уч илдиз»ни қўллаб-қувватлаганда, мен ўзимни ана шу афсонавий Семурғнинг қанотида парвоз этгандек шод ва бахтли сезган эдим.

Хотиримда ўчмас из қолдирган бу ҳодиса 1959 йилнинг бошларида Москвада, ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунларида юз берган эди. Ўша йилларда «Абай» романига Ленин мукофоти берилган, М. Аvezовнинг шўхрати бутун дунёга ёйилган, у Леонид Леонов билан бирга Америка қитъасига саёҳатга бориб келган, уни бир кўришга, бир оғиз сўзини эшитишга муштоқ ихлосмандлари кўпайган эди. Мен ҳам унинг ана шундай ихлосмандларидан бири эдим. Ўша кезларда Чингиз Айтматовнинг илк қиссаси — «Жамла» босилиб чиққан, Мухтор Аvezов бу қиссага «Литературная газета»да юксак баҳо бериб, қардош қирғиз адабиётининг ажойиб ёш адибига порлоқ истиқбол йўлини кўрсатган эди. Бу ҳаммаси Мухтор Аvezовнинг фақат қозоқ адабиёти манфаатлари билан чекланиб қолмайдиган бағри кенг адиб эканини, у қўшни адабиётларни ҳам қизиқиш кузатиб боришини ва уларнинг келажаги учун қардошларча жон куйдиришини кўрсатган ва бизнинг унга бўлган ихлосимизни янада оширган эди.

Декадамиз кунларида Мухтор Аvezов Москвага келган экан. СССР Ёзувчилар союзи ундан ўзбек декадасида иштирок этишни ва проза муҳокамасида сўзга чиқишни илтимос қилади. Мухтор Умархонович илтимосни қабул қилади ва декада арафасида рус тилида босилиб чиққан романлардан бир нечасини ўқишга олади. Шу-

лардан бири Москванинг «Молодая гвардия» нашриёти русчага таржима қилиб чиқарган «Уч илдиз» эканини эшитиб, жуда ҳаяжонланиб кетдим, ҳатто қўрқдим. Чунки ҳали тажрибасиз ёш ёзувчининг биринчи романида нуқсонлар кўп бўлади, «Китобим Мухтор Аvezовга ёқмай қолса, қандай қиламан?» деб, юрагим така-пука бўлди.

Москванинг Адабиётчилар уйига — Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романида масонлар макони тарзида тасвирланган ўша ёғоч безаклик муҳташам залга Константин Симонов, Анна Караваева, Галина Николаева каби пойтахтнинг машҳур-машҳур ёзувчилари йиғилишди. Мухтор оға проза муҳокамаси бошланишига яқин келди. Уни дарҳол тўрға таклиф қилишди.

Биринчи бўлиб сўз олган улкан адиба Анна Александровна Караваева «Уч илдиз»нинг айрим ютуқлари билан бирга нуқсонларини ҳам айтиб, таржимадаги камчиликларга қўшиб танқид қилганда, мен, албатта, хийла изтироб чекдим. Ундан кейин гапирган бир-икки кишининг нутқи қулоғимга кирмай ҳам қолди.

Бир вақт Мухтор Аvezовга сўз берилди. У шошмасдан, дона-дона қилиб, салмоқлаб гапирар экан, олдида ёпиқ турган иккита китобни гоҳо қўлига олар, кафтида эҳтиёт билан тутиб туриб, яна секин жойига қўяр, шу билан ҳам ўзбек китобларига бўлган меҳрини ва ҳурматини билдирмоқчига ўхшар эди. Ушанда Мухтор Аvezов оғаларча ғамхўрлик ва ажойиб хассослик билан таҳлил қилган асарларнинг биринчиси Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романи, иккинчиси «Уч илдиз» эди. Улкан адибнинг бу нутқи «Маҳорат мактаби» деган китобда рус ва ўзбек тилларида босилган, кейинчалик унинг Олма-отадан чиққан илмий-танқидий ва публицистик асарлари тўпламида нашр этилган. Шунинг учун бу ерда унинг мазмунини батафсил айтишга унча ҳожат йўқ.

«Бу роман менга жуда ёқди», деган сўзлар «Уч илдиз» ҳақида айтилгани мени қанчалик қувонтиргани ўз-ўзидан маълум. Муҳокама тугагандан кейин мен Мухтор Умархоновичга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлдим-у, лекин ёнига боришга тортиндим. Чунки Мухтор оға ҳали мени танимас эдилар. Шу пайт Мухтор оғанинг ёнида турган оқсоқол ёзувчиларимиздан бири мени имлаб чақирди. Яқин борганимда, мени унга танитди. Мухтор оға:

— Уси жигитме? — деб кулимсираб менга қўл бер-

ди. Мен унга миннатдорчилигимни айтишга сўз тополмас эдим. Шунда Мухтор оға мендан «Уч илдиз»нинг ўзбекча нашрини сўради. — Бўлса, битта жазиб беринг! — деди.

Уша пайтда қўлимда китоб йўқ эди. Хиждолат бўлиб:

— Уйдан келтириб бераман! — дедим. — Меҳмонхонагами, қаерга десангиз, жоним билан олиб бораман!

Мухтор оға вақтини чамалаб, бир лаҳза ўйланиб олди-да:

— Эртан кечга, — деди, — Алма-Атанинг поездига ола шифасизма?

— Хўп бўлади! . .

— Кеч сағат олтида Қазан вокзалидан жўнайди. Бешинчи вагон.

Вақтини, жойини, ҳатто вагонини шунчалик аниқ айтганидан, бирорта кераксиз сўз ишлатмаганидан ҳам унинг хассослигини сезиб, ичимда яна завқ қилиб қўйдим.

Қиш кунини, ерлар тойғоқ, қор учқунлаб турибди. Айтилган соати-минутиди Олма-ота поездининг бешинчи вагонини қидириб топдим. Мухтор оға вагоннинг эшигини олдида турган экан. Романнинг декада муносабати билан кўк лидерини муқовада нашр қилинган нусхасини ичига бисотимда бор энг илиқ миннатдорлик сўзларини ёзиб, Мухтор оғага тутдим. Эсимда бор: Мухтор оға қоракўл ёқалик пальто ва телпак кийган эди. Китобни худди тирик бир жонивордек авайлаб қўлига олди-ю, муқовасини ёқтириб, силаб қўйди, кейин ичидаги бағишловга кўз ташлаб, маъқул кўргандай бош ирғади.

Менинг совуқдан поезд жўнашини кутиб туришимни истамади-ю, хайрлашиб:

— Хайр, раҳмет! — деди.

Шу-шу Мухтор оғани бошқа кўролмадим.

Аммо ишонаманки, унинг ўлмас ижоди Семурғ қанотларидай ҳамон парвозда. Мухтор Авезов ҳамон кўп миллатли адабиётимизга, бизнинг ҳар биримизга яхшилик қилишда давом этипти.

Биз унинг бу яхшилигини ўзинга қайтаролмадик, энди буни биздан кейинги ёш истеъдодларга қайтаришимиз керак. Рус, қозоқ, ўзбек, қирғиз, тожик — барча иждоқорлар бағри кенгликда, бир-биримизга жонкуяр бўлишда Мухтор Авезовнинг энг яхши анъаналарини давом эттиришимиз керак.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

ҚАЛАМ БАҲОДИРЛАРИДАН БИРИ

Етук носир, улкан романнавис, машҳур драматург, йирик адабиётшунос олим, моҳир таржимон Мухтор Умархон ўғли Аvezов қадимий Туркистон замини вояга етказган буюк сиймолардан биридир. Менимча, XX асрда Туркистон халқлари шеърятининг қоқ маркази, ўзаги, юрагини Гафур Ғулом ташкил этса, бу асрдаги туркий халқлар насри хусусан, романчилигининг қоқ марказида Мухтор Аvezов туради. У бир томонда буюк Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида бошлаб берган романчилик анъанасини қизгин олқишлаб, муносиб тарзда қабул қилиб олиб, ўзининг «Абай йўли» эпопеясида янги юксакликка кўтарган бўлса, иккинчи томонда Чингиз Айтматовдек барчамизнинг фахримиз бўлиб турган адибимизнинг илк тетапоя қадамларини қизгин олқишлаб, қўллаб-қувватлаб, бу қутлуғ анъанани, айтиш мумкинки, энг ишончли қўлларга топширди. Мухтор Аvezов ва у мансуб қоқ халқининг бағри кенглигини шунда ҳам яққол кўриш мумкинки, у туркий халқлар насри, туркий романчилик мактабидан ўзбек Абдулла Қодирий ва қирғиз Чингиз Айтматовлар оралиғидаги ҳал қилувчи ва муносиб бир ҳалқа, улуғ бир домла ролин шараф билан ўтади. Бу қутлуғ ишда Ойбек домла билан сафдош, сафардош, йўлдош бўлди: Ойбек домла ва унинг «Навоний» романига тил теккизишининг ўзи гуноҳ, албатта. Лекин Мухтор Аvezовнинг «Абай йўли» эпопеясини мутолаа ва мушоҳада қилар эканман, ҳар гал бу икки буюк даҳонинг бир-бирига узукка кўз қўйгандек муносиблиги мени ҳайратга солади. Гўё Абай Мухтор Аvezовни, Мухтор Аvezов эса Абай Қўнонбой ўғлини улуғлаш учун дунёга келгандек, айни чоғда ҳавас қиламанки, Мухтор Аvezовдек қоқ марказда, тубкиндикда, энг баланд чўққида тура оладиган улкан адибнинг рутбаси, қолаверса, Мухтор Аvezовдек ўзига гоят ярашиқли, муносиб устоз ва шогирдга эга бўлиш ҳар бир қаламкашга насиб этса экан!

1997 й.

НОСИР ФОЗИЛОВ

МУХТОР ОҒАНИНГ БОЙЛИГИ

Доносиз, файласуфсиз, Мухтор оға,
Шунинг учун барча сизни мақтар, оға.
Тилеуберган ЖУМАМУРОДОВ

Бундан юз йил муқаддам бепоён қозоқ заминининг Чингизтоғ этакларида атоқли ёзувчи, аллома, зукко жамоат арбоби Мухтор оға Авезов таваллуд топди. Чингизтоғ воҳаси Қозоғистоннинг Шамай (Семипалатинск) вилоятига қарашли табиати гўзал, баҳаво, жаннатмакон бир маскандир. Бу жойда буюк Абай ҳам дунёга келган.

Маълумингизки, Абай — ўз замонасининг улкан ва ростгўй куйчиси. Мухтор оға ҳам биз яшаётган даврнинг етук ёзувчиси. Ҳар иккаласининг ҳам таваллуд топган жойи билан таълим ва тарбия олган муҳитида қандайдир ўхшашликлар бор: Чингизтоғ ёнбағирлари, Тубиқти уруғи... Дастлаб овул мактабларида сабоқ олишлари-ю кейинчалик Шамайдаги рус семинариясида таҳсил кўришлари...

Улкан рус ёзувчиси, драматург Николай Погодин оға ҳақидаги бир гапида: «Авезов Қозоғистон учун иккинчи Абайдир...», деганида, мана шу омилларни назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Ҳа, у киши ҳақиқатан ҳам улуғ ёзувчи эди. Олма-отадаги «Жезуши» нашриётида чоп этилган йигирма жилдлик адабий-бадний мероснинг ўзидек у кишининг қанчалик улкан адиб, сермахсул ёзувчи эканини айтиб турибди.

Мухтор оға дастлабки меҳнат фаолиятини педагогикадан бошлаган. Москва, Ленинград, Олма-ота, Тошкент, Токио, Деҳли, Нью-Йорк, Прага каби жаҳоннинг йирик шаҳарларида ўтган турли нуфузли анжуманларда мазмунли маърузалар қилиб, дўстлигу давлатлараро тинчлик-тотувлик ишларига улкан ҳисса қўшган забардаст адиб, шу билан бирга улкан жамоат арбоби эди.

У киши ўша вақтдаги Тинчлик ҳимоя қилиш қўмитасининг аъзоси, собиқ Иттифоқ Ёзувчилар уюшмасининг Бошқарувлари аъзоси, Ленин мукофоти қўмитаси-

нинг аъзоси, «Иностранная литература» журналининг ҳайъат аъзоси сифатида фаол хизмат қилди. Мана шунинг учун Мухтор оғани халқи, мустақил мамлакати, жонажон ҳукумати эъзозлаб, таваллудининг юз йиллиги муносабати билан 1997 йилни Мухтор Аvezов йили, деб эълон қилди. ЮНЕСКО катта аҳамият берапти. Бу бежиз эмас, албатта. Ҳа, Мухтор оға ҳақиқатан ҳам зукко жамоат арбоби, аллома адиб, суҳбати жонон инсон эди. У киши ҳақида гап кетганида, менинг кўз олдимга, аввало, оғанинг нуруний сиймоси келади. Мен Мухтор оғани биринчи марта 1958 йилда Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчиларининг конференциясида кўрганман. Бу улкан анжуманнинг юксак минбаридан у кишининг сермазмун маърузасини эшитганман.

Иккинчи бор 1959 йили Москвада Ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигида кўрганман. Оға Колонналар залида, декаданинг очилиш маросимида иштирок этиб, нутқ сўзлади. Кейинги кунлари эса, Ёзувчилар уюшмасида ўзбек ёзувчиларининг асарлари муҳокамасида иштирок этди. У киши билан шундоққина ёнма-ён ўтирдик. Мени қойил қолдирган нарса шу бўлдики, Мухтор оға ўзбек ёзувчиларининг асарларини шундоқ ўзбек тилида, бетаржима ўқирканлар. Ушанда у киши ўзбек адабиётининг улкан дўсти эканини, ютуқларимиз астойдил қувонтиришини, нуқсонларимиз эса ачиритиришини баҳсларидан, дўстона маслаҳатларидан ҳис қилиб турдим. Ушанда, эсимда бор, сўзга чиққан москвалик ўртоқлар баъзи асарларимиз ҳақида сал бир ёқлама фикрларини айтган эдилар. Мухтор оға эса, ёзувчиларимизнинг олдини олдилар. Аниқроғи, Пиримқул Қодировнинг «Уч илдиш» асарига нисбатан насрнавис адиба Қараваева бирёқламароқ фикр билдирганида Мухтор оға унга биринчи бўлиб эътироз қилдилар ва ўз эътирозларини ишонарли қилиб исботлаб бердилар.

Муҳокама охирида Мухтор оға қандай ёзиш ва кимга эргашишни билмай юрган баъзи ёзувчиларимизга таассуф билдириб: «Мен ҳайронман, баъзи ўзбек ёзувчилари устоз қидириб, узоққа чопади. Ваҳоланки, устозлари ўзларида турибди. Бу — Абдулла Қодирий. Бу — Ойбек. Бу Абдулла Қаҳҳор. Мен бу мўътабар адибларни устоз дейишга ор қилмаган бўлур эдим. Абдулла Қодирий менинг ҳақиқий устозим бўладилар», деди.

Мен Мухтор оға нега бундай деяптилар, деб ҳайрон бўлдим. Йўқ, кейинчалик билсам, у киши 1927 йилларда Тошкентимизда — Ўрта Осиё Давлат дорилфунунида

аспирант бўлган эканлар, ўзбек тилини мукамал би-
лишлари, ўзбек ёзувчиларининг асарларини оригинали-
дан ўқиб боришларининг сабаби шундан экан. У киши
Абдулла Қодирийни шахсан танир, Ойбек домла билан
жонажон дўст эканлар. Қизиги шундаки, Ойбек домла
Мухтор оғани «муаллим» деб атарди, Мухтор оға ҳам
ўз навбатида Ойбек акани «домла» деб ҳурмат қилар-
ди. Бу икки буюк инсоннинг камтаринлигини кўриб одам-
нинг ҳаваси келарди.

Шундан кейин ҳам мен Мухтор оғани гоҳ Тошкент-
да, гоҳ Олма-отада бир неча бор кўриб, суҳбатларида
бўлганман. Ҳозир буларни эслаб, бир чеккадан айта-
веришнинг ўрни эмас, бинобарин, бунга фурсат ҳам
йўқ.

Мухтор оғани эслаганда, яна менинг кўз олдимга ке-
ладиган нарса унинг машҳур «Абай» ва «Абай йўли»
деб аталган тетралогиясидир. Асарнинг бош қаҳрамони
Абай ўз замонасида куйлаш орқали бутун қозоқ халқини
дунёга танитган бўлса, Мухтор оға ҳам ўз навба-
тида ҳамюрти Абайни куйлаб, жаҳонга машҳур қилди
ва ўзи ҳам жаҳонга машҳур бўлиб кетганини сезмай
қолди. Бу машҳур эпопеяни ким билмайди, ким ўқи-
маган, дейсиз. Адибнинг бу асари бугунги қозоқ ада-
биётининг бўйини кўрсатадиган чин маънодаги етук
асардир. У шунчаки Абай ва Қўнонбойлар ўртасидаги
дов-жанжалларни акс эттирган асаргина бўлиб қолмай,
XIX аср қозоқ заминини, халқини ва ўша давр ижти-
мой-сиёсий ҳаётидаги қарама-қаршиликларни роста-
камга кўрсата олган том маънодаги дурдона асардир.
Шунинг учун машҳур қозоқ академиги Қаниш Сатповев
бу асарни: «XIX аср қозоқ даласи ва ижтимоий ҳаётининг
қомусидир», деганида, мутлақо ҳақ эди.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўз адабиёти ва мада-
ниятида фахр билан тилга оладиган машҳур асарла-
ри бўлади. Масалан, италянлар «Озод Ерусалим»,
французлар «Генриада», немислар «Мессиада», англиз-
лар «Пўқолган жаннат», римликлар «Илоҳий комедия»,
греклар «Илиада» ва «Одиссея», руслар «Тинч оқар
Дон», ўзбеклар буюк «Хамса»ю «Ўтган кунлар», «На-
вой» романлари билан фахрлансалар, шубҳасиз қозоқ
биродарларимиз ўзларининг «Абай» романлари билан
ҳақли равишда мақтанадилар.

Мен айтмоқчи бўлган гап бу эмас, бу гапларни ҳозир
ҳар бир ўзбек китобхони яхши билади. Мен айтмоқчи
бўлган гап шуки, хўш, Мухтор оға ўзининг бу машҳур

эпопеясини ёзишгача шундоққина қоқилмай-суринмай, ҳеч қандай тайёргарликсиз, тўғри йўлдан кела қолдими? Уни шундай етук асар ёзишгача олиб келган йўли, асоси қандай эди? Бу гаплар ўзбек китобхонларига маълумми ё йўқми? Бунисини билмадим-у ҳар қалай Мухтор оға бу етуклик чўққисини осонгина забт этмаган. У бу йўлда қоқинди ҳам, суринди ҳам.

Табиики, Мухтор оға ўз ижодини майда-чуйда жанрлардан бошлаган. У дастлаб адабиётга драматург сифатида кириб келди. Оғанинг ўттизга яқин драмаси саҳнага қўйилган. Айниқса, унинг «Энглик ва Кебек», «Ой ила Чўлпон», «Бойвучча ва Тўқол», «Қоракўз», «Олишув», «Олмазорда», «Чегарада», «Абай» каби драмалари машҳурдир. Шу билан бирга Мухтор оға орачорада насрий асарлар ҳам машқ қилиб юрди. Бу борада унинг 20-йилларда ёзган «Бечоралар», «Дашт тасвирлари», «Дашт ҳикоялари», «Ўқинишли йигит», «Уйланиш», «Зўравонлик», «Азадор гўзал» ва 1928 йили Тошкентда ёзган «Кўкёл» ҳикоялари, «Қараш-Қараш воқеаси» ва ниҳоят, 1927 йили ёзган «Золим замона» (қозоқчаси «Қийла замон») қиссалари ҳозир ҳам машҳур ҳисобланади.

Модомки, биз Мухтор оғанинг «Золим замона» қисасини тилга олдик, бу асарнинг аянчли тақдирини ҳақида ҳам бир-икки оғиз сўз айтишни ўринли, деб биламиз.

Баъзан бир ношуд мунаққид бир асарни чала-чулла, тушуниб-тушунмай ўқиб, хом-хатала, бирёклама фикр айтиб қўяди-да, бу гап ўша асарнинг кейинги тақдирига ёмон таъсир кўрсатади. Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи ҳам шу аҳволга тушиб, бунинг асорати ёзги шамолдай узоққа чўзилиб, яъни ўн саккиз йил деганда зўрға нашр қилингани ҳаммага маълум. «Золим замона» қиссаси шу жиҳатдан «Сароб» романи билан тақдирдош. У 1927 йили Қизил Ўрда шаҳрида китоб ҳолида нашр қилиниб, ҳали айтганимиздай, ношуд мунаққидларнинг бу асарга нисбатан нотўғри муносабатлари туфайли орадан қарийб қирқ беш йил ўтиб, аввало русчаси, қирқ саккиз йил ўтиб эса қозоқчаси нашр этилди.

Русчаси 1927 йил «Новый мир» журналининг олтинчи сонида «Лихая година» номи билан Мухтор оғанинг содиқ шогирди Чингиз Айтматовнинг сўзбошиси билан чоп этилди. Асарнинг ғояси чоризм истибдодини қоралайди. Шундай асарни зарарли дейиш чоризм истиб-

додини очикдан-очик маъқуллаш эмасми, ахир! Мана шу тажовузлар туфайли мазкур асар қирқ саккиз йил бадалида ўз ўқувчиларини интизорлик билан кутиб, архивда чанг босиб, бенаф ётди-да ахир! Энг ачинарли жойи шундаки, асарнинг қайта нашрини муаллиф кўролмай кетди. . .

Мухтор ога ўзбеклардан жуда миннатдор кетган ёзувчилардан. Унинг «Абай» ва «Абай йўли» тетралогияси ўз вақтида ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди. Бошқа ҳикоялари билан қиссалари ҳам 1960 йили «Қараш-Қараш воқеаси» номи билан чоп этилди.

Энди унинг драматургияси намунаси ҳам ўзбек томошабинларига таништирилса айни муддао бўлур эди, деган бир эзгу ният билан мен оғанинг «Абай» фожиясини ўзбек тилига ўгирдим. Драмани Ҳамза номидаги драма театринида халқ артисти, Мухтор Авезов номидаги академик драма театрининг собиқ бош режиссёри Озарбайжон Мамбетов маҳорат билан сахналаштирди. Спектакл Тошкентда ҳам, Олма-отада ҳам катта муваффақият қозонди.

Мухтор ога қолдириб кетган адабий мерос фақат қозоқ халқининггина бойлиги бўлиб қолмай, балки умуман башариятнинг, барча туркийзабон халқларнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам адабий ва маънавий бойлигидир. Зотан, яхши ёзувчининг миллати бўлмайди, у ҳамма яхши ниятли кишиларникидир. У ҳамма давр кишилари билан ҳамнафас бўлиб, ўз доно маслаҳатлари билан уларга маънавий озик улашиб, тарбиялаб ҳамдард бўлиб яшайверади.

Ёзувчи умрининг боқийлиги ҳам мана шундадир.

II

*МУХТОР АВЕЗОВ ИЖОДИ
ЎЗБЕК ОЛИМЛАРИ ТАЛҚИНИДА*

ИЗЗАТ СУЛТОНОВ

УЛКАН АДИБ САБОҚЛАРИ

Мухтор Аезов — буюк кўпқиррали шахсдир.

У — қозоқ миллий адабиётини жаҳон адабиётни даражасига кўтарган ёзувчи. Мазкур адабиётда эпик насрга ва драматургияга асос солувчи. XX аср қозоқ адабиётининг шаклланиши ва ривожига катта ҳисса қўшган назариётчи ва танқидчи. Қозоқ, қирғиз ва ўзбек халқларининг кўп асрлар мобайнида тараққий топган оғзаки меросини теран билувчи ва ташвиқ этувчи аллома. Булар — Мухтор Аезов шахсининг асосий қирралари.

Бу қирраларнинг ҳар бири шунчалик салмоқлики, уларнинг ҳар биридан бугунги маданиятимиз ва адабиётимизнинг ривожига мадад берувчи кўп сабоқлар чиқарилиши мумкин.

Тогнинг юксаклиги узоқдан яхши кўринадди. Мухтор Аезов ҳаёт билан видолашгандан бери ўтган йиллар ичида унинг шахсияти ва фаолиятининг аҳамияти яна ҳам аниқроқ бўлиб қолди. Унинг буюклиги бугун ҳар вақтдагидан ортиқроқ сезилиб турибди. Адибнинг кўп қиррали фаолиятдан чиқадиган сабоқларнинг қиммати бугун ҳар вақтдагидан ортиқроқдир.

Бу кичик мақолада ана шу мўътабар сабоқларнинг баъзиларини тилга олиб ўтамыз.

«Адабиётда из қолдирарлик иш қилиш учун ёзувчи сўз санъатини дилдан севиши керак. Аммо бу етарли эмас. Бунинг учун адабиёт ҳам ёзувчини севиши зарур». Бу ибратли фикр, даставвал, Мухтор Аезовнинг ўзига тааллуқли. Бу ерда гап ёзувчи истеъдоди устида кетаётгани равшан. Адибнинг русча бу мақоласида «взаимность» деган ифода ишлатилган. Бу — ёзувчининг адабиётга ишқи ва адабиётнинг ҳам ёзувчи қобилиятини тан олиши деган сўз. Аезовнинг кўпгина суҳбатларида тушунтирилишича, адабиёт билан ёзувчи ўртасида ана

шундай муштаракликнинг йўқлиги, юмшоқ қилиб айтганда, «ҳаваскорлик адабиёти» деб аталиши мумкин бўлган ёлғон, сохта асарлар майдонга келишига сабаб бўлади.

Авезовнинг ижодий фаолиятида мана шу «ҳаваскорлик даври»нинг йўқлиги, яъни илк асарлариданоқ истеъдодли барқ уриб туриши кўзга ташланади. Бунинг исботи тариқасида «Қараш-Қараш воқеаси»ни кўрсатиш мумкин. Мўъжазгина бу асар қозоқ даласида рўй берган катта тарихий ҳодисани — капиталистик элементларнинг қозоқ ҳаётига кириб келишини кўрсатади, яъни кичкина, бир катта насрий асарга мазмун бўладиган ҳодисани қамраб олади ва тўғри акс эттиради. Яна бир мисол: Авезовнинг илк драматик асари «Енлик-Кебек» қозоқ драматик театрини бошлаб берди. Бу асар ҳамон қозоқ академик драма театри репертуарида фахрли ўрин эгаллаб турибди.

Адабиётга бундай қутлуғ қадам билан кириш камданкам адибга муяссар бўладиган бахт.

Ёш адиб юқори маданий савия эгаси эди. Мухтор Авезов ўз халқи маданий мероси билан бир қаторда кўпгина маданий халқларнинг маънавиятини ҳам тўла эгаллашга интилган ва шунга эришган шахс эди. Ёзувчи Авезовнинг шаклланиши унинг маънавият дурдоналари билан танишувидан, шу жумладан, Бухоро ва Самарқанд таратган маърифат нурларидан баҳрамандликдан бошланади.

Авезов рус маданияти ва адабиётининг энг миннатдор шогирди эди. У Ўрта Осиё халқлари адабиётида XX асрда юзага келган илк ютуқларининг ихлосманди эди. Авезовнинг, масалан, Абдулла Қодирийга муносабати, уни Марказий Осиё халқлари романчилигини бошлаб берувчи сифатида тан олгани ўта ибратли ҳодисадир.

Шу кенг ва чуқур маданий қамров Мухтор Авезовга ижод йўлини тез топиб олишга ёрдам берди.

Мухтор Умархонович шундай деган эди: «Тарих гўё катта йўлдан ўтган бир қарвон. Бу қарвон ўз йўлидаги манзиллардан бирида тўхтаб, гулхан ёққан. Қарвон кетгач, гулхан қолган, гулхан ўчиб кул бўлган. Кул совиб, унинг тагида биттагина чўғ бизнинг кунларимизгача ўчмаган. Ана энди эпопея яратмоқчи бўлган адибнинг вазифаси кул остидаги шу чўғни топиш, уни пуфлаб, ўт ёқиб, қарвон шу ерда манзил топганида, қандай гулхан порлаган бўлса, ўша гулханны қайтадан тиклашдир».

«Абай йўли» эпопеясида Мухтор Авезов катта истеъдод ва беҳад ғайрат талаб этадиган ўша вазифасининг уддасидан чиқа олди. Натижада фақат мазмуни билангина эмас, балки эстетик жозибаси билан ҳар бир адабиёт мухлисини ҳайратга соладиган асар майдонга келди.

Бу эпопеянинг маънавий мазмуни ва эстетик жозибасини таъмин этган омиллардан учтасини сабоқлар тариқасида бу ерда тилга олмоқ жойиз.

Буюк Станиславский ёзган эди: «Ҳаётдаги ёмон томонни ҳар бир киши ҳам кўра олади, яхши кўриш учун эса талант керак». Бунга қўшимча қилиб, айтиш мумкинки, узоқ ва яқин ўтмишдаги ҳаётда яхши томонни кўриш учун ҳам буюк талант керак. Мухтор Авезов ўзининг буюк талант эканини шу билан ҳам тасдиқ этдики, у қозоқ халқининг мураккаб тарихида даставвал яхши, нузли томонларини кўрди ва ўз асаридан инъикос этди. Бу, биринчи навбатда, Абайнинг ўзи, унинг шаклланишида роль ўйнаган тарихий шароит эди. Кўчманчилик ва чорвачилик босқинчидан ҳали юқорироқ кўтарилмаган халқ ҳаётида ўқувчинини мафтун этадиган кўпданкўп яхши томонларини кўра билиш ва бадний нфода этиш Авезовнинг катта хизматидир. Бу сабоқ бугун биз учун алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бизнинг бугунги ҳаётимизда ўткинчи мураккаб даврнинг манфий ҳодисалари кўпроқ кўзга ташланади. Буюк адабнинг бу соҳадаги тажрибаси бизни бугунги ҳаётимиздаги ижобий ҳодисаларини кўришга ва нфода эта билишга чақиради.

Бундан Мухтор Авезов ўзи яратган эпопеяда қозоқ халқи тарихининг ожиз, салбий томонларидан кўз юмиб ўтган, уларни кўрсатмаган экан, деган хулоса чиқмайди. Муаллиф қозоқ халқи тарихининг энг фожiali томонини — қабилалар ва уруғлар орасидаги тўхтовсиз низоларни жуда равшан кўрсатади. Ҳатто бир қарашда қабилавий ва уруғчилик низоларига муаллиф керагидан ортиқ жой берганга ҳам ўхшаб кетади. Аммо муаллиф нима қилсинки, қозоқ халқининг тарихи ўзи шундай фожiali ва узоқ чўзилган низоларга тўла. Агар бу ерда биз «айбдор излашимиз керак бўлса, «айбдор» тарихининг ўзидир. Бошқача қилиб айтганда, Авезов бу ерда ҳам санъатнинг асосий талабига содиқ қолади: у ҳаётини ҳақиқатни таҳқиқ этади ва акс эттиради.

Бу сатрлар муаллифи билан суҳбатда Мухтор Авезов айтган яна бир мулоҳаза Абай ҳақидаги эпопеянинг жозибаси ва қимматини тушунишга ва бизнинг бугунги кунимиз учун муҳим сабоқлар чиқаришга имкон беради:

«Драма ёзиш билан чекланманг, наср ёзишга кўчинг, драматургия соҳасидаги тажрибангиз сизга жуда катта ёрдам беради. Мен романга қўл уришдан аввал ўндан ортиқ драма ёздим. Шу сабабли эпопеяни яратиш менга унча қийин бўлмади. Роман аслида катта драматир».

Бу гаплар Абай ҳақидаги эпопея ўқувчида худди Шекспир драмалари каби қаттиқ таъсир қолдириши сабабларини очиб бермайдими?

Абай ҳақидаги эпопеяни жозибатор қилган хусусиятлардан бири асарнинг чуқур лиризмга тўлалигидир. Буни адабиётшуноснига эмас, ҳар бир маданий ўқувчи ҳам яхши сезади. Бу лиризмни биринчи навбатида Татьянанинг Онегинга хатини гениал савияда таржима эта билган Абайнинг Авезов ижодида қолдирган чуқур изи, деб изоҳлаш тўғри бўлади, албатта. Аммо бу фикр билан чекланиш етарли эмас, чунки Мухтор Умархоновичнинг бу сатрлар муаллифи билан суҳбатда айтган сўзлари ҳам масалага маълум даражада аниқлик киргизади.

«С а в о л: Сиз ўз ижодингизда рус ёзувчиларидан кимнинг таъсирини кўпроқ сезасиз?»

Ж а в о б: Тургеневнинг».

Бу жавоб қўшимча изоҳларга муҳтож бўлмаса керак.

Авезовнинг ўз асарлари устида ишлаш усули ҳам жуда муҳим ва сабоқлидир. Мухтор Авезов билан суҳбатда шу нарса маълум бўлдики, у ўз асари устида бир кунда икки-уч соатдан ортиқ ишламас экан. У машинисткага айтиб турар экан. Ишнинг натижаси одатда 2—3 саҳифадан иборат бўлар экан. Кечқурун, кундузги хизматдан ва ташвишлардан озод бўлгандан кейин, адиб ана шу саҳифаларни ўз қўли билан тузатиб чиқар ва шундан кейин бу саҳифаларга бошқа қайтмас экан.

Бу фақат буюк ёзувчининг ўз ижодига қанчалик юксак талаблар билан яқинлашганидан гувоҳлик бермайдими? Шундан кейин Авезов асарларидаги буюк таъсир кучининг сири ўз-ўзидан аён бўлиб қолса керак.

Ана шу талабчанлик Авезов ижодининг яна бир хусусиятини майдонга келтиради: Авезов ёзилиши зарур, муқаррар бўлган асарнигина ёзади. Ваҳоланки, биз адабиётимизда бир хунук ҳодисага тез-тез дуч келиб тураемиз: ёзувчи бир ҳикояда ифода этилиши мумкин бўлган мазмунни бир қиссага айлантиради, бир қиссага зўрға етадиган ҳаётий материални дилогия ёки трилогияга «судрайди».

Авезов ижодининг асосий талаблари замон билан чамбарчас боғлиқликдир. Бу жиҳатдан Абай ҳақидаги эпопеяда ифода этилган замонавийлик руҳи биз учун катта сабоқдир. Аммо Авезов бу билан қаноатланмади, Октябрдан кейинги давр ҳаётидан ҳам асарлар ёзиб, ўқувчилар ва томошабинларни қаноатлантира олди.

«Абай» эпопеяси муаллифининг орзуларидаги бири замондошлари ҳаётидан йирик полотнолар майдонга келтириш эди. Бу соҳадаги мақсадини амалга ошириш учун у битта эмас, еттита роман ёзишни режалаштирган эди. Афсуски, бу савоб иш фақат бир роман яратиш билан тўхтаб қолди.

Ҳозирги замон ҳақидаги роман қанақа бўлиши лозимлиги ҳақида адиб ёзган эди: «Мен рад этмайманки, кичик, жуда кичик асарда ҳам кўп нарсани очиб бериш мумкин. Бунинг мисоли — М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» асаридир. /Авезовнинг «Қараш-Қараш воқеаси» қиссаси ҳам бунга яхши мисол бўла олади./ Аммо бу ажойиб анъанага содиқ қолганимиз ҳолда, менимча, ҳозир биз воқелигимизни бадиий асарларда ифода этишни мўлжаллаган эканмиз, янги анъаналарни бунёдга келтириш, ҳаётни кенг қамраб оладиган асарларни яратиш санъатини эгаллаш бобида ҳам дадил қадамлар ташлашимиз керак! Шуниси ҳам муҳимки, ўз касбдошларини олдига шундай катта вазифалар қўяр экан, Авезов бундай мулоҳазаларни илгари суради: «Ҳаётни кенг қамраб олишга интилиш мени биринчи навбатда аниқ қаҳрамонни танлашга мажбур этади». Яна: «Психологик жиҳатдан кўп қиррали образ яратишга интилиш лозим». Авезовнинг фикрича, қаҳрамоннинг қиёфаси ҳаётга маълум даражада танқидий қараш, ҳатто баъзан фойдали шубҳаланиш ҳам бўлиши керак.

Авезов ўз ижодини замона ва халқ хизматига қўйишни ёзувчининг бурчи, деб ҳисоблар эди. Бизнинг кунларимизда Авезовнинг яна бир даъвати алоҳида қиммат касб этади: «Воқеликни акс эттириш билангина чекланмай, унга кириб бориш, ҳатто китоблар орқали унга таъсир этиш керак». Шундай сиймолар бўладикки, улар мавжудлигининг ўзиёқ маданият тараққиётига катта хизмат кўрсатади. Абдулла Қодирийни катта ҳурмат билан эсга олар экан, Мухтор Умархонович биз билан суҳбатда бундай деган эди: «Ер юзи тарихида «геологик давр» деб аталадиган даврлар бўлади. Бундай маҳалда табиат тамом ўзгариб кетади. Масалан, бизнинг Ўрта Осиё ҳудудини бир замонлар денгиз эгаллаган. Денгиз «кетган»,

сахро қолган, сахрода янги табиат манзараси юзага келган, дарёлар оққан, дарахтлар кўкарган, обод қишлоқ ва шаҳарлар бунёд этилган. Бундай манзаранинг аввалги денгиз манзарасига сира ўхшашлиги йўқ, албатта, Абдулла Қодирий ижоди Урта Осиё халқлари маданиятида мана шундай «геологик давр». Бу буюк талантдан сўнг адабиётимизнинг қиёфаси ва воситалари тамом ўзгаради. Қодирийдан сўнг аввалгича ёзиш мумкин эмас». Менимча, Мухтор Аvezов ҳақида ҳам, айниқса тарихий жанр тўғрисида гап борганда, худди шу сўзларни такрорлаш мумкин. Қодирий ва Аvezов бизнинг эстетик андозаларимиз ва ҳакамларимиздир.

Дарвоқе, Абдулла Қодирийни оқлаш масаласини биринчи бўлиб Москвада Мухтор Аvezов кўтарган эди. Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда Аvezов бу ишни нимадан бошлаш ҳақида ҳам яхши маслаҳат берган: «Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни оқлаш учун ҳаракатни бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг».— Бу сўзлар айтилган маҳалда Россиянинг Шарққа нисбатан ижобий роли ҳар жиҳатдан бўрттирилиб кўрсатилган эди ва шу сабабли ишни Қодирийнинг ушбу хизматини намойиш этишдан бошлаш у вақтдаги мураккаб шаронда ишнинг муваффақиятини таъминловчи омил бўлиб қолади.

Абдулла Қодирий ва Мухтор Аvezов каби сиймоларнинг мавжудлиги фақат адабиётларимиз тақдири учунгина эмас, бутун маданиятимиз тарихи учун ҳам ҳаётбахш омил ролини ўйнайди. Улар бизнинг ҳамма ижодий ва маданий ютуқларимизнинг қимматини тайин этадиган мезонга, «тарозу»га айланиб қолганлар.

Кўпинча буюк кишиларнинг ҳаёти, афсуски, фожиали ҳодисаларга тўла бўлади. Мухтор Аvezов бу қондадан мустасно эмас. Ахир, ёш Мухторнинг онгли ҳаёти Олаш Урда ёшларининг лидери сифатида қамоққа олинишидан бошланган эди. Пролетариат диктатурасининг бешафқат қиличи Мухтор Аvezов бошида доимо гир айланиб туради. Мухтор Умархонович томонидан ҳикоя қилиб берилган бир воқеани шу ўринда қайд этиб ўтишни жоиз, деб ўйлайман.

50-йилларнинг бошида Аvezов қозоқ университетида фольклордан лекция ўқиб турган пайтида талаба Анвар

Олимжоновдан кичкина мактуб олади: «Уйга қайтманг, тинтув бормоқда», — деб ёзилган эди унда.

«Дўстлар, мен уйимдан бир хат олдим, у ерга дарров қўнғироқ қилишим керак. Сизлар тарқалмай туринглар, мен дарров қайтиб келаман», — дейди Мухтор Умархонович аудиторияга мурожаат этиб. Кўпчилик ишонсин, деб у кўзойнағини минбарда қолдириб, шошиб чиқиб кетади ва тўғри аэрофлотга боради. Москвага учади, у ерда СССР Ёзувчилар союзининг раиси А. Фадеевга учрайди. Фадеев уни КПСС Марказий Қўмитасига олиб боради. Уларни Марказий Қўмита котиби қабул қилади. Котиб Олма-ота билан боғланиб, узоқ ва қаттиқ мунозарадан сўнг Аvezовга: «Сиз юртингизга қайтманг. Сизни Москвада ишга жойлаштирамиз», — дейди. Аvezов Москва Давлат Университетида янги ташкил этилган СССР халқлари адабиёти кафедрасига ишга жойлаштирилади.

Биз шу кафедра мажлисларида учрашиб турар эдик.

Шундай қилиб, Аvezов, образли қилиб айтганда, бир қўлида қалқон билан ўзини мудофаа этгани ҳолда иккинчи қўлида қалам тутиб, улуг адабиётни яратар эди. Бунинг учун титан бўлиш керак эди. Аvezов шундай титан шахс бўлиб чиқди.

БАХТИЕР НАЗАРОВ

МУХТОР АВЕЗОВНИНГ ЖАҲОН АДАБИЁТИДА ТУТГАН ҶОНИ

М. Аvezовни жаҳонга «Абай йўли» эпопеяси машҳур қилди. У жаҳон адабиётини, асосан, шу асари билан бо-йитди. Лекин, унинг улкан миқёсларга муносиб, китоб жавонларида жаҳон классиклари билан бўй ўлчашади-ган асари фақат шу билангина чекланмайдн.

У ўзининг дастлабки драмаси «Енлик-Кебек» (1917) биланоқ қозоқ халқининг Ромео ва Жульеттаси, Лайли-Мажнуларининг фожиавий тақдирини кўтариб чиқди. (Абай ҳам бу ривоятни севгани маълум). Бир-бирига душман икки уругнинг ёшлари асрий анъаналарни бу-зиб, бир-бирларини севиб қовушади. Бу журъат учун улар уруг оқсоқоли фатвоси билан қатл этилади. Чўпон Кбеке ва сулув Енликнинг севгиси талқинида Мухтор Аvezовнинг эркин муҳаббат таманнолари тасвиридаги юксак маҳорати намоён бўлади ва шу илк асарида кўрин-ган ҳамда «Абай йўли» эпопеясида ўзининг юксак чўқ-қисига кўтарилган ҳур ва эркин, исёнкор, адолат излов-чи ва бокира муҳаббат тасвири Аvezовнинг бутун ижо-ди бўйлаб ўтади. Ажабки, пешона, тақдир бу ёлқинни Мухтор ога ҳаётига ҳам раво кўрди.

«Енлик-Кебек» билан Мухтор Аvezов — қозоқ адаби-ётини жаҳон адабиётининг ўзак муаммоларидан бири гуманизм ёғдуларига янада мустаҳкам туташтириб юборди.

Шу ўринда бир муҳим нуқта бор. «Енлик-Кебек» учун Мухтор Аvezов бир вақтлар буржуа миллатчилигига оғув-чи, синфий курашни хас-пўшловчи, деган айблар олган эди. Ҳолбуки, бу асарда у уруглар арф жанжал-уруш-ларни, рақобатни синфий қарама-қаршилиқ тарзида эмас, уруг бошлиқларининг табиатидаги ярамас одат-лар сифатида бадий гавдалантирган эди. Кенгирбой ҳам Карамандага ўхшаб яхши бий бўлса эди, эҳтимол, се-вишганлар тақдирни бунчалик фожеа билан тугамасди,

деган ғояни илгари сурган эди. Мухтор Аvezов асарнинг дастлабки вариантыда.

Қозоқ адабиётидаги миллий мустақиллик ғоялари сарчашмаларида Сакен Сайфуллин, Илёс Жонсуғуров, Байимбет Майлинлар қатори Мухтор Аvezов ҳам туради. М. Аvezов 1927 йилда «Хон Кенес» драмасини ёзди ва хон Кенесари Қосим ўғлини халқ қаҳрамони, йўлбошчиси сифатида кўрсатишга журъат этди. Ҳолбуки, хон Кенесари ўрис босқинчилигига қарши кураш олиб боргани тарихда маълум.

Мухтор Аvezов 1921 йилда ёзилган дастлабки ҳикояларидан бири «Етим қисмати»даёқ қозоқ халқи ҳаёти учун ниҳоятда муҳим бўлган хотин-қизлар муаммосини кўтариб чиқади. Адиб асар марказидаги 13 ёшли етим қиз Азиза тақдири орқали узоқ асрлардан бери ҳукм суриб келаётган айрим норасоликларнинг инсон табиатидаги илдизларини очишга интилади.

Инсон тақдиридаги бундай фожеани фақат қозоқ халқига боғлаш ўринсиз бўлур эди. Ҳолбуки, бундай ҳодиса, фақат қозоқ халқи ҳаётида эмас, ҳар бир халқ ҳаётида эмас, исталган жамиятда бўлиши мумкин. Мухтор Аvezовнинг «Етим қисмати» асосида эса, қозоқ ҳаётидан ёзилган воқеа ётади. Хўрликларга чидай олмаган Азиза қишда совуқдан ота қабри устида вафот этади. Ундан кўп йиллар кейин ёзилган Абдулла Қаҳҳорнинг «Даҳшат» номли ҳикояси қайси бир жиҳатлари билан Аvezовнинг шу ҳикоясини ёдимизга солади. Булар бамисоли икки абадий қўшни халқнинг муштарак дардлари ҳақидаги икки мунгли қўшиққа ўхшаб кетади.

Мухтор Аvezовнинг кейинчалик «Абай йўли»да кўрингучи драма, поэзия, наср гармониясини ташкил этажак қирралар унинг дастлабки асарларидаёқ намоён бўлди. Шу маънода у қозоқ ҳикоячилигининг ҳам асосчисидир. Чунончи, 20-йилларда ёзилган «Кўктерак» ҳикояси бунга далил. Асарда овчилар ҳали кўзи очилмаган бўри боласини овулга олиб келадилар. Уни қўлга ўргатиб, ўз йўсинларига солмоқчи бўладилар. Лекин, Қурмаш деган боланинг унга муносабати ўзгача. У бўри боласини меҳр билан парваришлайди. Бўри катта бўлгач, ваҳшийлашиб, ўрмонга қочади, чўпонларга даҳшат солади. Фикримизча, ҳикоя, бўридан ҳам кўра кўпроқ Қурмаш ҳақида. Катталар уни қайтарсалар ҳам, бўрини ҳимоя қилади, бўрининг «қалбига» ишонади. Бола фикрича, бўрида ҳам ўзига хос меҳр, адолат бор, уни фақат тушуна билиш керак. Тўғри, бу асарда Жек Лондоннинг «Оқ тиш» аса-

ри таъсири сезилади. Мухтор Авезовнинг ўзи ҳам ёш-лигида бу адибдан кучли таъсирланиб турганини айтган эди.

«Кўксерек» жаҳон адабиётининг шу йўналишдаги Ж. Лондон, Э. Хемингуэй, Эдгар По, Марсель Пруст асарлари билан бадний маҳорат жиҳатидан ижодий мусобақалаша олади. Ёзувчи «Кўксерек» орқали 20-йиллардаги қозоқ миллий-озодлик ҳаракати ва унинг айрим қаҳрамонларига ишора қилган, уларга муносабат билдирган бўлса, ажаб эмас.

Адолат ва озодлик учун кураш, мустақиллик ғоялари Мухтор Авезов айрим асарларининг меҳварини ташкил этади. Бундан 70 йил аввал ёзилган «Золим замона» (1928, рус тилида «Лихая година») қиссасида, ҳамда 1934 йилга мансуб «Тунги садо» драмасида қозоқ халқининг мардикорликка жалб этилиши муносабати билан (1916 йил) чор ҳукуматига қарши кўтарган исёни тасвирланди. Қиссага Еттисувдаги тарихий ҳодисалар асос қилиб олинди. Драмада эса, қаҳрамон Жонтош бошчилигидаги миллий-озодлик ҳаракати бадний акс эттирилди. Бу асарда Мухтор Авезов огир бир шаронгта муаллим Сафо образи мисолида халқ орзуларини ифодаловчи жадид қиёфасини гавдалантиришга ҳаракат қилди. Бироқ, 1928 йил қиссасидаги чоризмга қарши кураш 1934 йил драмасига келиб, асосан, маҳаллий бойларга қарши ҳаракат тусини оладик, бу миллатчи деб калтак еявериш оқибати эди, албатта. Лекин, шунга қарамай биз бу ҳариккала асарни варақлар эканмиз, донишманд Мухтор Авезов аниқ тарихий ҳодиса — 1916 йил воқеаси замирида ўтмишгина эмас, 1986 йил Олма-ота воқеалари мисолидаги келажакни ҳам кўролгандек бўлиб туюлади.

Қозоқ халқининг миллий уйғониши Мухтор Авезов бадний кредосининг ўзак масаласини ташкил этади, дейиш мумкин. «Абай йўли»да қозоқ халқининг XIX аср иккинчи ярмидаги уйғониш жараёни, юқоридаги қисса ва драмада эса, янги тарихий шаронглардаги шу уйғонишнинг давоми кўрсатилади. Адиб ҳаётининг якунига яқин ёзилган каттагина ҳажмли «Ҳиндистон очерклари» (1958)га диққат билан назар солсанг, қўшин халқ ҳаёти тасвири орқали илгари сурилган ғояларда муаллиф ўзининг жонажон қозоқ халқига йўллаган чирловлари ҳам жо бўлгандек туюлади.

Ҳаётнинг ачиқ ҳақиқатларини куйлаш, бу масалада ҳаётийликдан, реалликдан чекинмаслик Мухтор Авезов

ижодининг етакчи принципларидан биришн ташкил этади. Масалан, унинг «Азадаги гўзал» номли ҳикояси бор. Бева аёл вафот этган эрига ниҳоятда содиқ қолади. Оқинлар, ҳатто, унинг садоқатини асарларига солиб, мадҳ этадилар. У тилларда дoston бўлади. Мухтор Авезов асарни шу билан тугатиши ҳам мумкин эди. Зеро, кўп-лаб шоир ва ёзувчиларнинг асарларида бу масала шундай ёритилган ва шундай бадний ҳал этилган. Бироқ, инсон тақдирини ҳам, садоқат ҳам бир хил бўлавермайдик, ахир.

Авезов эътиборини садоқатдаги умумийлик эмас, инсон қисматига хос бўлган мана шу алоҳидалик жалб этади. Ахир инсон инсон-да. Табиатга қарши тура олиш эмас, табиатнинг табиийлигини кучлилик қилиб, садоқатли аёл, узоқ вақтлар ўтиб, кунлардан бир кун бир чўпонга, чўпон бўлганда ҳам, ҳийлагини кекса чўпонга ўз бағрини очишга мажбур бўлади. Иўқ, ёзувчи уни оқламайди, бироқ қоралай олмайди ҳам. У бир инсон қисмати, тақдирини бадний тасвирлайди холос; хулоса чиқаришни эса китобхонга қолдиради. Кимдир, балки Авезов позициясини Шарқ анъанаси ёхуд миллийлик принциpidан чекиниш, Фарб таъсири, деб баҳолар. Бироқ, фикримизча, бундай хулоса чиқаришга ошиқмаслик керак. Зеро, Авезов учун бу асарда инсондаги дoм ҳам миллий ўлчовга бўйсунмайдиган улуг туйғуни тасвирлаш муҳимроқдир.

М. Авезовнинг «Қорақўз» номли пьесаси, моҳият эътибори билан, жамиятдаги аёллар қисмати, уларнинг аксар бахтсиз тақдирлари ҳақидаги асардир. 1926 йилда ёзилган бу трагедия ўтмишнинг идеаллаштиришда айбланиб, деярли ўттиз йил давомида саҳнага қўйилмади. Муаллиф асарни 50-йилларнинг охирида қайта ишлади ва афсуски, пьесанинг дастлабки вариантдаги етакчи гоё бирмунча сусайди.

Қизиқ, Мухтор Авезов билан Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий лабораториясида, айрим асарлари ўртасида яқинлик бордек туюлади. Авезов ҳам масалан, «Тунги садо» ва «Қорақўз», Қаҳҳор ҳам (масалан, «Сароб», «Кўшчинор чироқлари», «Тобутдан товуш») айрим асарлари учун дашном эшитганларидан сўнг уларни ҳукмрон мафкурага маъқул келадиган томонга қараб ўзгартирганлар. Ҳар иккала адиб ўз ижодларида «миллатчилик»ни фoш этишга озми-кўпми эътибор берганлар. (М. Авезов — «Иккиюзламачи Ҳасан», А. Қаҳҳор — «Мупофиқ») да. Авезовнинг ҳам («Етим қисмати»), Қаҳҳорнинг ҳам

(«Даҳшат») ҳикояларида гоявий, тематик, проблематик, қаҳрамонлараро яқинлик ва умумийлик кўзга ташланади.

20-йилларда «миллатчи» деб калтак еган Авезов 30-йилларда «Иккиюзламачи Ҳасан» деган ҳикоя ёзди. Асарда иккиюзламачи миллатчи зиёли образи тасвирланди. Шўро танқидчилиги бу асарни иккиюзламачи Ҳасаннинг мунофиқлиги танқид қилинган ва миллатчи сифатидаги қиёфаси фойда этиляпти, деб тушунди.

Лекин, буюк Мухтор Авезовнинг айрим асарларини қайтадан, янги мезонлар асосида ўқиса бўладиган замонлар келди. «Иккиюзламачи Ҳасан» ҳам шулар жумласига киради. Асар диққат билан ўқилса, қаҳрамоннинг қайси сифатлари инкор этиляпти-ю, қайси хусусиятларига зимдан хайрихоҳлик билдириляпти, бироқ бу хайрихоҳлик ошкора юзага чиқарилмай, муаллиф позициясида ушлаб турилибди, бунга сезса бўлади. Адиб катта амал эгаси бўлган олим Ҳасан ва унинг тарафқашларини жамиятга ёт ижтимоий гуруҳлар сифатида эмас, ўғрилиқ билан шуғулланувчи ва ахлоқий норасолар сифатида рад этади. Улар қамаладилар. Шу маънода бу асарни миллатпарварлик ва ватанпарварликни инкор этувчи асар сифатида баҳолашга шошилмаслигимиз керак.

Катта ҳаётий ва ижодий тажриба ёзувчини «Абай йўли» тетрологиясини ёзишга олиб келди. Авезов бу асари билан XX аср жаҳон адабиётида роман-эпопея жанрини ривожлантирди. «Уруш ва тиңчилик»ни оламизми, «Ругон Маққарлар»га эътибор берамизки, «Жан Кристоф»ни ўқиймизми, «Артамоновлар иши»га эътибор қаратамизми, жаҳон адабиётининг бу шоҳ асарларида халқ ҳаётини тасвирлашга кенг ўрин ажратилган. «Абай йўли»нинг бу масалада улар билан муштараклиги кўп. «Абай йўли»да Авезов бу муаммони қозоқ фольклоридан, қозоқ халқи ҳаётига хос унсурлардан кенг фойдаланган ҳолда ҳал этди. Бу билан Мухтор Авезов XX аср жаҳон адабиётидаги эпопея жанрини наинки қозоқ мотиви ва мавзуси билан, балки, айни вақтда фольклор аъёналари билан изчил бойитди. Қозоқ халқ ҳаёти ва ижодини яхши билиши, буюк «Манас»ни ниҳоятда чуқур ўзлаштириши ва тадқиқ этиши («Манас» ҳақида катта-катта тадқиқотлари бор эканини эслаш кифоя) бу масалада муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Абай ҳаёти ва тақдири мисолида қозоқ халқи ҳаётининг кенг панорамаси ва бу панораманинг ранг-баранг

қатламлари бадий гавдалантирилган бу асар, жуда кўплар эътироф этганидек, қозоқ халқи ҳаётининг бадий қомуси бўлиб қолди ва жаҳон халқларига буюқ қозоқ халқини кашф этиб берди. Гап бу ерда асар мавзуси ва объекти ҳақидагина эмас, албатта. Асосий гап асарнинг бадий юксаклигида, ёзувчи маҳоратида, бадий жиҳатдан жаҳон адабиётини бойитганида.

«Абай йўли»да қозоқ халқи маънавий оламининг кенглиги, урф-одатлари, қозоқ дашт-чўллари, табиат дунёси, миллий курашлар, мусобақалар, лочин билан ов олаш, кийим-кечак, шодлик ўланлари-ю йиғи қўшиқлари, айтишувлар, тўю-азалар, муҳаббат урф-одати, оқибату хиёнат, миллатпарварлигу бебурдлик — барчаси кўз ўнгингизда жонланиб ўтади. Биргина мисол: вафот этган йиғитнинг отини етаклаб келаётган қизлар тасвирланган саҳифаларнинг ўзиёқ миллий гўзаллиги ва сەҳри билан ўқувчи қалбини ларзага солади. Абайнинг туғилган ота билан келишиб бўлмас муҳолифати натижаҳидаги азоблари, армонга айланган муҳаббати тасвирлари, чексиз дашт-чўлларнинг куйга, куй-қўшиқларнинг дашт-чўлларга сингиб кетүвидаги ажиб тароват Шекспир, Толстой, Роллан, Бальзак асарларидан яхши хабардор талабчан китобхон қалбига янги, гўзал, оҳори бузилмаган руҳий нашидалар инъом эта олади.

М. Авезовнинг ижодий ниятига кўра, мазкур эпопея етти китобдан иборат бўлиши лозим эди. Бу қадар кенг планли, буюқ тарихий шахс ҳаёти марказга олиниб ёзилган асарнинг адабиёт тарихи билмаган ўзига хос мураккаблиги ва қийинчилиги ҳам бор эди. Буни Мухтор Авезовнинг ўзи мухтасар айтади: «Гап шундаки, Абайнинг ҳаёти, иши, ташқи кўриниши, сажияси ҳақида бирорта ҳам нашр этилган ёзма манба йўқ. Унинг шахсий архиви ҳам, кундаликлари-ю хатлари ҳам, хотиралари ва ҳатто, шоир ҳақида қоғозга битилган оддий эсдаликлар ҳам мавжуд эмас. Барча маълумотларни Абайни билган кишилардан оғзаки сўровлар орқали йиғишга тўғри келди».

«Абай йўли» «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» сериясида 1971 йили босилиб чиқди. Мутахассисларнинг аниқлашича, 30 йил ичида (1942—1972) у қозоқ тилида 26 марта, рус тилида 25 марта, собиқ МДҲ халқлари тилларида 21 марта, хорижий тилларда 16 марта, яъни 88 марта чоп этилди. Бу рақамлар Мухтор Авезовнинг XX аср жаҳон адабиётида катта ўринни эгаллаганлигидан гувоҳлик беради.

Шубҳасиз, М. Авезов жаҳон адабиётида роман-эпопея яратган биринчи ва ягона ёзувчи эмас. Оддий китобхон ҳам бу йўналишда А. Моруанинг Виктор Гюго, Ю. Тиняновнинг Грибоедов ҳақидаги, Ромен Роланнинг «Жан Кристофф» сингари асарлари борлигини яхши билади. Лекин, Авезов асарининг улардан фарқланувчи томони шундаки, қозоқ халқининг жаҳон халқлари билан муштараклиги бўлгани ҳолда, ўзигагина мансуб фазилатлари очиб берилди. Унинг Абай сингари донишманд фарзандлари борлиги кўрсатилди.

Абай замониغا келиб, Россиядан Қозоғистонга жуда кўп нарсалар шиддат билан кириб кела бошлади. Бу тўфонга дош бериш осон бўлмади. Бироқ, бу оқимга қарши юзма-юз тура оладиган халқнинг юз йиллар мобайнида шаклланиб келган урф-одатлари бор эди. Мухтор Авезовнинг буюклиги шундаки, у мана шу босиб келаётган оқим билан қоядек мустаҳкам турган икки кучнинг аёвсиз курашини кўрсатишдан ўзини четга олмади. Ўз халқи ҳаётидаги айрим тўғаноқ эскиликларни, халқ бошига мусибат келтирувчи уруғ-аймоқчиликни фош этди, энг асосийси, қозоқ халқи ўзини, ўзлигини, урф-одатларини, удумларини кўз қорачиғидек сақлаб қолиш учун курашганини бадий акс эттирди. Шу билан бирга Россиядан келаётган, келажакда, шубҳасиз, қозоқ халқи ҳаётидан ўз ўрнини олажак янгиликларни ҳам тасвирлади.

Тўрт китобдан иборат эпопеянинг биринчи китобида бўлажак шоирнинг болалиги, иккинчисида Абайнинг шоир сифатида шакллана бошлаши, уруғлар аро жанжаллардан бешиб, ўзининг келиб чиқишига яқин бой-бадавлатлардан узоқлашиши ва халққа яқинлашиши тасвирланади. Исёнкор йигитлар Даркамбой ва Бозорали билан дўстлашув жараёнлари кўрсатилади. Чоризмнинг Қозоғистондаги вакиллари ва раҳбарларининг жоҳиллигини кўрсатишга бу китобда алоҳида эътибор берилди.

Биз бу эпопея мазмунини қисқача шархлаётганимиз бонси, унинг учинчи ва тўртинчи китобларидаги гоянинг келажак билан боғланишдаги хусусиятларига эътиборни қаратмоқдан иборатдир. Эпопеянинг учинчи китобида Абай — етук шоир, ёш ижодкорларнинг ғамхўри, эл-юртнинг ҳурматли кишиси, курашчан ватанпарвари. Лекин, ўз отаси, кўплаб қариндош-уруғлари билан муросасиз даражада душманлашиб қолган, дардларига чора излаб, ўтмиш эмас, келажакка боққан киши.

Тўртинчи китобда Абай катта ҳаёт йўлини босиб ўт-

ган, турмушнинг ачкиқ-чучугини обдон кўрган, тажрибали, закий, салкам валий киши. Бироқ, ғамда ва ғарибликда, кўпдан-кўп орзулари поймол бўлганича, кўплар уни, у кўпларни тушунолмай, наҳотки, бутун умримни сарфлаган ғояларимда янглишган бўлсам, деб вафот этади. Эътибор беринг, Авезов ниҳоятда реалист, у ҳаёт ҳақиқатидан чекинмайди, ўзининг бадиий фантазиясига ортиқча эрк бермайди. Нима учун? Чунки эпопеянинг тўртинчи китоби тугалланиши даврида Мухтор Авезовнинг дунёқарашида ҳам муайян уйғонишлар рўй бера бошлаган ва ҳаётнинг, миллатнинг, Ватаннинг қатор муаммоларини идрок этишда у ҳақ эди. Тафаккур ўз ишини қилиб бўлган, виждони эса уни алдамаётганига ишонар эди. Чунки Мухтор Авезов буюк халқнинг буюк фарзанди эди ва шундай бўлиб қолди.

Эпопеянинг сўнгги китоби ниҳоясида яшин уриб кетиб, майиб бўлган танҳо дарахт тасвири бор. Биринчи китоб ниҳоясида эса, тошлоқ ерда ўсган чинор тасвири бор эди. Асар ҳақида тадқиқот олиб борган адабиётшуносларнинг аксари бу рамзий-аллегорик образларга алоҳида эътибор берадилар. М. Авезовнинг ўзи ҳам «Абай» ва «Абай йўли» романларим устида қандай иш олиб бордим» деган мақоласида бу образларини алоҳида эслаб ўтади. Бу масала хусусида мутахассислар айтган фикрларнинг аксари бир-бирига жуда яқин. Бироқ бу фикрлар кўпинча кечаги кун фалсафаси ва сиёсати билан омухта эканлигини назардан қочирмаслик даркор. Авезов эса шундай буюк ёзувчи эдики, у мазкур дарахт образида наинки кечаги кун фалсафасини, наинки Абай қиёфаси ва орзуларини ва ҳатто, наинки, XX асрнинг асар ёзилган даврлардаги ўз истиқболини, балки истиқлол кунлар келиши мумкин бўлган замонларга доир фалсафани ҳам жойлаштиришга уринган доно киши эди.

Айрим улуг ёзувчилар ўзларининг бор имкониятларини турли сабабларга кўра намоён эта олмай қоладилар. Мухтор Авезов ўз имкониятларини тўлароқ очишга катта эътибор билан қараган адиблар жумласига кирди. Шу маънода Авезов томонидан жаҳон адабиётининг «Отелло», «Қийиқ қизнинг тийилиши», «Ревизор» сингари асарларнинг қозоқ тилига ўгириши қозоқ халқи маданияти ва ёзувчи ижодий биографияси учун қонуний ҳодисадир.

Авезов жаҳон адабиётининг чуқур билимдони эди. У Руставели, Достоевский, Тагор, Чўқон Валихонов, Жамбул ҳақида жиддий мақолалар ёзди. «Қозоқ халқининг

эпоси ва фольклори» (Л. Соболев билан бирга), «Эртаклар» номли каттагина тадқиқотлар яратди. «Манас» ҳақидаги иши эса, жаҳон манасшунослигида эътироф этилган.

Мухтор Авезов ўзбек халқи ва адабиётининг яқин дўсти эди. Тошкентда таҳсил олган адиб илҳомига Шарқнинг гуманистик анъаналари янада чуқурроқ сингиди. Кейинчалик у Алишер Навоий ҳақида қатор мақолалар ёзди. Унинг Абдулла Қодирий, Ойбек, Асқад Мухтор, Пиримқул Қодиров асарларига берган юқори баҳоси кўпчиликка маълум.

Мухтор оғанинг қатор асарлари ўзбек тилига ўғирилган. Қозоғистонда нашр этилган унинг 12 жилдлик асарларини ўзбек тилига тўлиқ ўғириш қардошлик бурчимиздир. Ўзбекистондаги Махаш Бекбергенов, Қолдибек Сейданов, Таслим Султонов каби адабиётшунослар адиб ижодини ўрганган ва тарғиб этиш ишига муносиб ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар. Биз қозоқ адиби ижодининг тадқиқотчилари М. Қоратоев, Ш. Қ. Сатпаева, З. С. Кедрина, Е. В. Лизунова, З. Аҳметов, Исманлов ва бошқалардан Мухтор Авезов ижодининг нозик сир-асрорларини, маҳорат йўлларини ўрганамиз.

ҚАЛДИБЕК СЕНДАНОВ

МУХТОР АВЕЗОВ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ АДАБИЁТИ

Мухтор Аезов қозоқ адабиётининг проза ва драматургия жанрларида унумли қалам тебратиб, умумжаҳон адабиёти хазинасига, шу жумладан, Марказий Осие халқлари адабиётининг равнақи ва камолатига муҳим ҳисса қўшган улкан сўз заргаридир.

Мухтор Умархон ўғли Аезов ҳақида сўз борар экан, кўз ўнгимизда машҳур прозаик, улкан драматург, моҳир таржимон, буюк адабиётшунос олим, йирик жамоат арбоби ва халқлар дўстлигининг оташии жарчиси намоён бўлади.

Ўз ўрни келганда шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, Мухтор Аезов жаҳон адабиётининг, шу жумладан, Марказий Осие адабиёти ва маданиятининг улкан билимдони, ўзбек, қирғиз, тожик ва туркман ёзувчиларининг яқин дўсти, самимий сирдоши эди. Бу борада адибнинг Ойбек, Ғафур Ғулом, Миртемир, Мирзо Турсунзода, Мирза Иброҳимов, Берди Кербобоев, Али Тўқомбоев, Тугелбой Сидиқбеков, Чингиз Айтматов ва бошқалар билан бўлган дўстлик алоқаларини, самимий сирдошлигини эслаш гоаят аҳамиятлидир.

У Марказий Осие ижодкорларининг асарларини қунт билан ўқиб, ўрганиб, улар ҳақида ўзининг фикр-мулоҳазаларини билдирган улкан билимдонлардан эди. Масалан, у бир мақоласида «Ўрта Осие адабиётида Айний асарларининг таъсири анча», деса, бошқа бир мақола-сида «Сиёсий лирикада Ғафур Ғулом, Мирзо Турсунзода Иттифоқ миқёсида муҳим ўрин эгаллайди», деб алоҳида уқтириб ўтади.

Қунт билан ўқиш ва тинмай изланишда бўлган Мухтор Аезов 1922 йили Туркистон ўлкасининг маданий маркази ҳисобланган Тошкентга келиб, бу ердаги Ўрта Осие Давлат университетининг (ҳозирги ТошГУ) Шарқ факультетига ўқишга киради. Орадан бир йил ўтгач, 1923 йили ўқишини Ленинград университетининг тарих-филология факультетига ўтказиб, у ерда академик В. В.

Бартольд, А. Н. Самойлович, В. Шчерба, С. Обнорский, В. Виноградов каби йирик шарқшунос олимларнинг лекцияларини тинглаб, 1928 йили ўша университетни муваффақиятли тугатади ва Тошкентга келиб, Ўрта Осиё университетининг аспирантурасига ўқишга кириди. Бу ҳақида унинг умр йўлдоши Валентина Авезова ўзининг «Илк йиллар» номли эсдалигида «1928 йилнинг кўкламида Мухтор Ленинград университетини тамомлади ва биз август ойида Тошкентга етиб келдик. Мухтор Авезов Ўрта Осиё университетининг аспирантурасига ўқишга кирди», дейди ва ундан сўнг: «Тошкентда биз Ўрмончилик техникуми территориясида, Салор ўзани бўйидаги улкан ёнғоқзор боғда яшадик. ...Тошкентда Мухтор ажойиб «Кўксерак» ҳикоясини ёзди»¹,— деб эслайди.

Кези келганда шуни ҳам эслаб ўтиш керакки, Мухтор Авезов Тошкентда аспирантурада ўқиб юрган пайтларида университет талабаларига ҳамда қозоқ-қирғиз педагогика институтида адабиёт тарихидан, қардош халқлар адабиётидан лекциялар ўқиб, адабиёт тўғаракларида фаол иштирок этади. Қардош ўзбек, қирғиз, тожик ва туркман адабиётининг буюк намояндалари асарлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтади. Бу борада, 30-йилларда Тошкентда ўқиб, таҳсил топган Нурпеис Исмоғуловнинг «1930 йил. Тошкент шаҳри. Тошкентда ўқийётган бир гуруҳ қозоқ, қирғиз ёшлари Муқонгдан (Мухтор Авезовдан — Қ. С.) «Манас» ҳақида эшитишни истаб, унинг уйига бордик. Мухтор Авезов эртага кечқурун соат 5 га келишимизни илтимос қилди. Эртасига мўлжалланган вақтида биз рабфак ётоқхонасининг ҳовлисига тўпландик»,— дейди ва сўнг: «Мухтор илк бор қозоқ, қирғиз халқлари тарихига тўхталиб, ундан сўнг «Манас» эпосига ўтди»,— деб ёзади 1967 йилги «Семей тонги» газетасининг 8 декабр сониди.

Дарҳақиқат, Мухтор Авезов аспирантлик пайтида ижодий иш билан кенг шуғулланиб, жаҳон адабиёти, шу жумладан, Марказий Осиё адабиётининг ўтмишига алоҳида аҳамият бериб, изланишини кенг давом эттиради. Айниқса, Фирдовсий, Низомий, Навоий, Бедил, Маҳтумқули, Камина, Бердақ, Ажнийаз, Тўхтағул, Тўғалоқ Молла, Молла Нафес, Бобир, Гулханий, Абай ижодларига мурожаат этиб, улардан маънавий озуқа ола бошлайди. Ўзбек адабиётининг кекса бўғинига мансуб бўлган Абдулла Қодирий, Садриддин Айнийлар билан кенг алоқа

¹. «Қазақ эдеблети» газетаси, 1967 ж., 26 сентябрь.

боглаб, уларнинг ижод дурдоналарини ўз она тилларида ўқий бошлайди. Бу ҳақда адиб «Шоли ўзбек прозасининг ilk даврида Айний ижод қиларди. Гипирманчи йилларга келиб, Абдулла Қодирий етишиб чиқди. Мен 1928 йилдан бошлаб унинг асарларини ўзбек тилида ўқий бошладим»,— дейди.

Мухтор Аvezов 1922, 1928—1930 йиллари Тошкентда бўлган пайтларида, ўша йиллари шу ерда қозоқ тилида чиқиб турган «Шолпон» журналининг редколлегия аъзоси бўлиб ишлайди ва шу журналда, шунингдек, «Ақ жол» газетасида ўзининг бир қанча мақолалари билан ҳикояларини чоп эттиради. Бу ўринда ёзувчининг «Тунги овул», «Сивон қабрида», «Қим айбдор?» каби ҳикоялари билан «Қозоқ қалам соҳибларига», «Қозоқ адабиётининг бугунги аҳволи» каби илмий назарий талқиқотлари, Сакен Сейфуллиннинг «Қизил шунқорлар» номли драматик асарига ёзган тақризини эслаш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, у 1923 йили ўзининг «Қундошлар» номли драматик асарини ҳам Тошкентда китоб ҳолида чоп эттиради. Уша йили Туркистон Халқ Комиссарлар Кенгаши Мухтор Аvezов бошчилигида саводсизликни тугатиш курсини Тошкентда ташкил этади.

Мухтор Аvezов 1929 йили Ўрта Осиё Давлат университети қошида ташкил топган «Кедей айнаси» номли алманах саҳифаларида ҳам фаол иштирок этиб, унинг 4-сонида ўзининг «Ўрта Осиё университетининг ўқувчи ва ўқитувчилари» номли мақоласини эълон қилади. У мазкур мақоласида университет талабаларига, ўқитувчиларига ижодиёт камолати ҳақида, ўқини ва изланиш, ўрганиш тўғрисида ўз фикрини, эзгу тилакларини изҳор этади.

Маълумки, адибнинг «Қараш-Қараш воқеаси» номли машҳур повести билан «Абай» драмасининг ёзилиши, шунингдек, Абай Қўнонбоевнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги ilk қалам тебратишлари ҳамда қирғиз халқ эпоси «Манас» ҳақидаги биринчи изланишлари ҳам ижодкорнинг Тошкентда яшаган даврларига тўғри келади. Валентина Аvezова берган маълумотга қараганда, Мухтор Аvezов 1927 йили Еттисув ўлкасига Пишпак орқали ўтади ва 1936 йили қирғиз халқ эпоси «Манас»ни қирғиз бахшиси Соғимбой Ўразбековдан ёзиб олади. Кейинчалик у ўша ёзиб олган асари асосида «Манас» эпосини ўрганиш ишини кенг йўлга қўяди. У қирғиз халқи-

нинг тахминан 500 минг мисрали эпоси бўлмиш «Манас» асари билан Марказий Осиё халқлари орасида кенг тарқалган «Алпомиш», «Тоҳир-Зухра», «Қўзи Кўрпеш — Баян сулув», «Қиз Жибек» достонлари, шунингдек, Урта Осиё халқларининг эртақ, афсона ва мақол-маталларини ўзаро таққослаган ҳолда фикр юритишни умрининг сўнгги дамларигача давом эттиради. Айниқса, у Хўжа Насриддин латифалари билан Алдар Кўса, Жиренча чечан ҳақидаги афсона ва ҳикояларни ҳамда қозоқ оқин, жировлари билан ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг бахшилари ижодини ўзаро таққослаб, фикр юритишга алоҳида аҳамият беради.

Шу ўрнида Константин Алтайскийнинг 1936 йили Мухтор Авезов билан бўлган суҳбати чоғида айтган куйидаги фикрни эслаш гоят мақсадга мувофиқдир: «Москва» меҳмонхонасида ўтган ўша суҳбат пайтида яна бир нарсани сездим, — деб эслайди у, — Мухтор Авезов фақат ўз миллий адабиёти атрофидагина чекланиб қолмади. Қозоғистон шоирлари билан жировлари ҳақида гапирар экан, Авезов уларни ўзбек бахшилари билан, тожик ҳофизлари билан, Озарбайжон ашуқлари билан, яна бошқа бир қанча халқларнинг шоирлари билан таққослаган ҳолда гапирди»¹.

Ҳақиқатан ҳам, Мухтор Авезов «Қозоқ халқининг эпоси ва фольклори», «Қозоқ адабиётининг тарихини ёритиш масаласи» каби илмий-пазарий ишларида қардош ўзбек, қирғиз, туркман ва тожик халқларининг оғзаки ижодиётига назар ташлайди ва уларни қозоқ халқ ижоди жавоҳирлари билан солиштирган ҳолда фикр юритса, «Урта Осиё халқлари адабиёти» номли махсус тадқиқотида Марказий Осиё халқлари классиклари асарларига тўхталиб, «...Фирдавсий, Низомий, Навоийлар қозоқлар учун ҳам ўз классиклари ҳисобланади»², — дейди.

Мухтор Авезов Марказий Осиё халқлари оғзаки ижод дурдоналари ҳақида, буюк классиклари тўғрисида фикр юритар экан, қардош ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва қорақалпоқ халқларининг эпик асарларига алоҳида аҳамият бериб, эртақ ва афсоналарни, мақоллар билан ҳикматли сўзларни ўзаро таққослайди. Улардаги ҳамоҳанг ғояларни, бир мақсад, бир тилак, бир орзу-умид

¹Биздик Мухтар. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1976, 53-бет.

² М. Авезов. Уақыт және әдебиет. КМКЭБ., Алматы, 1962, 257-бет.

билан йўғрилган асарларни талқин этиб, улар негизин бир эканлигини қайд этади. У Марказий Осиё адабиётининг тарихига мурожаат этар экан, «Ўзбек адабиёти тарихидаги Хўжа Аҳмад Яссавийдан — Алишер Навоийнинг; Сўфи Оллоёр, Машрабдан — Муқимий, Зокиржон Фурқат, Ҳамзанинг ўрни бошқа»,¹ — деса, яна бир ўринда «Тожики адабиётидаги сарой шоирлари орасида Аҳмад Донишнинг ўрни алоҳида»², — деган ғояларни илгари суради.

Бу, албатта, бўлажак олимнинг қардош халқлар адабиётининг ўзинга хос хусусиятларини, теран сирларини тинмай ўрганиб, мазкур адабиётнинг классиклари асарларидан маънавий озуқа олганлигидан далолат беради.

Мухтор Аvezов 1936 йили «Қазахстанская правда» газетасининг 28 апрель сонисида «Қирғиз халқининг қаҳрамонлик эпоси» номли мақоласини, ўша йили «Қозоқ адабиёти» газетасида «Қирғиз достони «Манас» номли тадқиқотини ҳам эълон эттирди. Ижодкор олим қирғиз халқи эпоси «Манас» ҳақида фикр юритар экан, «Манас»ни шу туришида бир киши ижод этган эмас. У бир неча асрлар давомида, бир қанча жўмоқчиларнинг иштироки билан кенгайиб, ривожланиб борган»³, — деб таъкидлади.

Марказий Осиё халқлари оғзаки ва ёзма ижоди дурдоналарини қунт билан ўрганиб, кенг мутолаа этган Мухтор Аvezов, ўз сафдошлари Берди Кербобоев, Ойбек, Мирзо Турсунзода, Ғафур Ғулум, Али Тўқомбоев, Тугелбой Сидиқбеков, Комил Яшин, Абдулла Қаҳҳор ва бошқалар билан яқиндан ижодий алоқа боғлаб, уларнинг баъзи бирлари билан самимий дўст, сирдош бўлди. Улар билан ижодиёт камолати ҳақида, маҳорат сирларини тўғрисида тез-тез фикр алмашиб турди.

Ҳа, Тошкент ва Ленинградда таҳсил топиб, ижодиёт чўққилари сари интилган Мухтор Аvezов ўз она диёрига боргандан сўнг ҳам Тошкент, Ашхобод, Бишкек ва Душанбе шаҳарларида ўтказилган қардош ёзувчиларнинг анжуманларида фаол иштирок этиб, Марказий Осиёлик қаламкаш дўстларин билан донимий ижодий алоқада бўлди.

Мана буларнинг ҳаммаси буюк ижодкорнинг қардош халқлар ҳаёти ва маданиятин билан танишиши, йи-

1. 2. Ўша китоб, 84-бет.

3. М. Аvezов. Шығармалары. II том. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1969, 112-бет.

рик қалам соҳиблари билан янада дўстлашишга имкон берди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Мухтор Авезов Қозоғистонда улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг ижодий меросини илмий равишда ўрганиб, унинг қозоқ халқи орасида кенгроқ танилишида эътиборли ишлар қилган серғайрат улкан олим ҳамдир. У қозоқ адабиётшунослари орасида биринчи бўлиб Алишер Навоий, Низомий, Фирдавсий, Хўжа Ҳофиз, Умар Ҳайём, Тўқтағул, Мақтумқули, Молла Нафас, Барни Алиқулов, Гулханий, Бобур ҳақида фикрлар айтиб, уларнинг қозоқ ижодкорлари орасида тутган ўрнини, қозоқ халқ оқинларига ўтказган самарали таъсирини ёритиб берди. Чунончи, у ўз тадқиқот ва илмий изланишларида XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаб ижод этган қозоқ шоирларига, шу жумладан, қозоқ поэзиясининг буюк машъали Абай Қўнонбоев ижодига, Оқон Сери, Шаади Жонгиров, Майли хўжа, Мадали мулла, Қорасоқол Ермбет, Турмағамбет каби ва бошқа шоирлар ижодига Алишер Навоий, Низомий, Фирдавсий, Ҳофиз асарларининг таъсири ҳақида кенг фикр юритди. Масалан, у «Шуни ҳам кўзда тутиш лозимки, Абайнинг Шарққа муносабати унинг ижодининг турли даврларида турлича эди. Агар у ёшлик йилларида (1860—1865) ўз ижодини кўпроқ тақлид қилиш билан бошлаган бўлса, ижодининг вояга етган даврларида (1884—1904) унинг Навоий ва Низомийга мурожаат қилиши энди тақлид характерида эмас, балки уларнинг анъаналарини ижодий ва танқидий ўзлаштириб олиш характерида эди»¹, деган хулосага келди.

Қозоғистонда улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий фаолиятини кенг ёйиш мақсадида майдонга келган бир қанча эътиборли ишларнинг Мухтор Авезов ташаббуси билан бошланганлиги ҳам ҳеч кимга сир эмас.

Маълумки, 1948 йили Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан мазкур тантанага қозоқ халқи ҳам катта тайёргарлик кўради. Қутлуғ тўйга Мухтор Авезов фаол қатнашиб, шоирнинг бир қатср ғазаллари билан лирик шеърларини, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonларидан парчаларни қозоқ тилига таржима қилдиришда жонбозлик

¹ М. Авезов. Уақыт және әдебиет. КМКЭБ. Алматы. 1962 ж., 59-бет.

кўрсатади. Шу муносабат билан 1948 йили Алишер Навоийнинг «Танланган асарлар»и қозоқ тилида Мухтор Аvezов «Сўзбоши»си билан моҳир шоир Абдулла Тожибоев таҳрири остида чоп этилади.

Мухтор Аvezов мазкур тўпламга сўзбошини ёзар экан, унда улуғ шоир ижодининг қардош халқ шоирларига, шу жумладан, Абай Шангерей, Шортонбой, Оқон Сери ижодларига кўрсатган самарали таъсири ҳақида батафсил фикр юритиб, Навоийнинг умумжаҳон адабиётида тутган ўрни, асарлари ҳақида теран маълумот беради. У юбилей арафасида «Қазахстанская правда» газетасида «Барҳаёт Навоий» номли мақоласини эълон этиб, унда ҳам улуғ шоирнинг ижодий фаолиятига атрофлича тўхталади. Мухтор Аvezов Алишер Навоий ҳақида қалам тебратар экан, «Лайли ва Мажнун» достонини: қозоқ халқининг лиро-эпик асари бўлмиш «Қўзи Кўряеш — Баян сулув» билан таққослайди, «Фарҳод ва Ширин», «Тоҳир ва Зухра» ҳақида ҳам қимматли фикрлар айтиб, уларнинг қозоқ шоирлари томонидан куйланганлигини тилга олади.

Мана буларнинг ҳаммаси Мухтор Аvezовнинг Шарқ мумтоз адабиётини кенг ўрганиб, уни ўз халқининг маънавий бойлигига айлантирганлигидан далолат беради. Бу эса ўз навбатида Мухтор Аvezовнинг буюк санъаткорлик маҳоратини юксалтиришда, ақл-заковатини кенгайтиришда ва унинг жаҳон миқёсида кенг танилиб, аллома ижодкор бўлиб етишувида муҳим аҳамият кашф этади.

Маълумки, 1957 йили 12 июнда Тошкентда Шарқни ўрганиш бўйича Бутуниттифоқ биринчи конференцияси бўлиб ўтади. Мазкур анжуманда Қозоғистондан Мухтор Аvezов билан машҳур тилшунос олим, профессор Сарсен Оманжўлов ҳам иштирок этади. Мухтор Аvezов ўшанда сўзлаган нутқида Шарқ шоирларининг ижодий фаолияти ҳақида, шу жумладан, Алишер Навоий, Низомий, Фирдавсий, Бедил ва бошқаларнинг ижод дурдоналарини бир-бири билан таққослаган ҳолда ўрганиш кераклигини, асарларининг жанр хусусияти билан ижодкорнинг маҳорати масаласига алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлайди.

Конференция тугаганидан сўнг Мухтор Аvezов билан Сарсен Оманжўлов Низомий номлидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг ўқитувчи ва талабалари билан учрашув ўтказадилар. Учрашувда ижодкор ўзининг ижодий режалари ҳақида, бадиий адабиёт-

нинг ўзига хос сирлари тўғрисида, ўзбек-козоқ адабий-маданий алоқалари ҳақида ҳам сўзлаб, ўзбек адабиётининг фахри бўлган Садриддин Айний, Ойбек, Фафур Фулом, Уйғун, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор ва бошқалар тўғрисида батафсил тўхталади.

Мухтор Аvezов 1958 йили Тошкентда ўтказилган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференциясида Габит Мусрепов, Абдулла Тожибоев, Мухаммаджон Қоратоев, Абжамил Нурпенсов, Жўбон Мўлдағалиев, Анвар Олимжонев ва бошқа қозоғистонлик ёзувчиларга бош бўлиб иштирок этади ва мазкур анжуманда сўзга чиқиб, Марказий Осиё ёзувчилари ҳақида қимматли фикрларни баён қилади. Шунда у қадрдон дўсти Ойбек асарлари ҳақида ҳам тўхталиб. «Ҳозир унинг Навоий ҳақидаги Иттифоқ бўйлаб кенг тарқалган романи ватанимиз ташқарисидagi кўплаб дўстларимиз орасида ҳам шуҳрат қозониб, севилиб ўқиладиган китоб бўлиб колди. Мен Чехославакияда Совет-Чехославакия дўстлигига бағишланган бир ойликда бўлган эдим. У ерда кўн китобхонлар ўзбек халқининг ўтмиши билан танишиб олиш учун «Навоий» романини махсус такрор-такрор ўқиб, муҳокама қилишар экан», дейди.

Мухтор Аvezов умрининг сўнгги дақиқаларигача жаҳон адабиётининг, шу жумладан, Марказий Осиё ижодкорларининг асарларини қўнт билан ўқиб, улар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган қалам соҳибидир.

М. Аvezов 1959 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декасадида ҳам фаол иштирок этган эди. У Москвадаги Адабиётчилар уйида ўзбек адабиёти ҳақида бўлиб ўтган улкан мунозарада сўзга чиқиб, баъзи бир москвалик олимлар ўзбек ёзувчиларининг асарларини танқид остига олганда, шундай деган эди. «Мен Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли»сини ва Пиримқул Қодировнинг «Уч илдиз»ини ўқиб чиқдим. Ҳар иккала роман воқеликни бадний ижод нуқтаи назаридан тушунишга интилиши билан иттифоқ адабиётимиз вазибаларининг асосий йўлидан боради ва ўзбек адабиётининг энг яхши ютуқларидан ҳисобланади», — дейди. У Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романи ҳақида: «Бу асар замонамиз билан бирга одим ташлайди, шунинг учун етти йилликнинг қайси бир йилида бўлса ҳам Олимжон иштирок этадиган

учинчи китоб пайдо бўлишига шубҳам йўқ», — деган фикрни айтади.

Мухтор Авезовни Марказий Оснё ёзувчиларининг замондошларимизни ёшлар ҳаётини акс эттиришлари гоят қизиқтирар эди. Бу борада унинг Чингиз Айтматовнинг «Жамила», Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Улугзоданинг «Гуллаган ер», Ота Қаушутовнинг «Копетдоғ этагида», Ҳамид Ғуломнинг «Машъал», Пиримқул Қодировнинг «Уч илдиз» каби асарлари тўғрисидаги фикрларини эслаш кифоядир. Масалан у, 1958 йили «Литературная газета»нинг 23 октябрь сонида Чингиз Айтматовнинг «Жамила» повестининг гоят юксак бадний савияда ёзилганлигини алоҳида қайд қилиб, ижодкорга «Оқ йўл» тилади. У Чингиз Айтматов талантига қойил қолиб, «Чингиз Айтматовнинг қиссаси психологик таҳлилга бой, табиий, нафис ва соддадир. У нозик илғаб олинган руҳий ҳолатларнинг ҳаққонийлиги билан дилбар, баъзан, ҳатто уларнинг ихчам тасвир этилиши билан таранг, таъсирчандир. Қирғиз насри замонидаги бу янги воқеа муаллифининг яхши ижодкорлик маданиятидан ва, албатта, халқ ҳаётини, одамлар ва уларнинг меҳнат шаронтини теран ва аниқ билишидан шаҳодат беради»¹, — дейди.

Қўришиб турибдики, олим қардош халқ ёзувчиларининг ижоди ҳақида фикр юритар экан; уларнинг ўзинга хос индивидуал маҳоратига алоҳида эътибор бериб; ижод маҳсулидан келиб чиқади.

Айниқса, Мухтор Авезовнинг қардош ўзбек, қирғиз, қорақалпоқ ва туркман ёзувчиларининг асарларини оригинал тилида ўқиб, уларни қозоқ ва бошқа қардош ижодкорлар асарлари билан солиштирган ҳолда фикр юритиши яхши самаралар берган. Масалан, у «Баъзи миллат ёзувчиларининг романлари ҳақида» деган мақоласида Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», қирғиз ёзувчиси Тугелбой Сидиқбековнинг «Замонамиз кишилари», қозоқ прозаниги Ғабиден Мустафиннинг «Миллионер», татар адиби Т. Башировнинг «Номус» ва рус ёзувчиси С. Бабаевскийнинг «Олтин юлдуз кавалери» каби монументал полотноларини бир-бири билан таққослаб, ҳар бир ижодкорнинг ўзинга хос маҳорати, индивидуал услуби, мавзунини эгаллашдаги санъати ҳақида сўз юритса, «СССР халқлари адабиё-

¹ Ч. Айтматов. Статьи и рецензии о его творчестве. Фрунзе, 1975, стр. 15.

тининг ривожланиши» номли мақоласида Михаил Шолоховнинг «Очилган кўриқ», Собит Муқоновнинг «Бўтакўз», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари», Ғабиден Мустафиннинг «Чиганок», Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Парда Турсуннинг «Уқитувчи» каби романларини бир-бири билан таққослайди. Бу ижодкорларнинг ўзига хос овозини, бир-биридан фарқини, миллий хусусиятларни беришдаги ўзига хослигини кенг талқин этиб, баъзи камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтади.

Буларнинг ҳаммаси Мухтор Аvezовнинг Марказий Осиё халқлари адабиётини мукаммал билганлигидан далолат беради.

Мухтор Аvezов ўзбек адабиётининг буюк намоёнлари, машҳур адиб Ойбек билан жуда яқин дўст, ажойиб истеъдод эгалари бўлмиш Ғафур Ғулом, Уйғун, Шароф Рашидов, Миртемир, Асқад Мухторлар билан яқиндан алоқада бўлган. Айниқса, Ойбек билан Мухтор Аvezов умрларининг сўнгги дақиқаларигача чамбарчас ижодий алоқада бўлганлар.

1957 йили Қозоғистонда ўтказилган Мухтор Аvezовнинг 60 йиллик тантапасида Нозим Ҳикмат, Михаил Шолохов, Мирзо Турсунзода, Берди Кербобоев, Аали Тўқомбоевлар ўз қутловларини билдирганда, Ўзбекистондан Ойбек, Ғафур Ғулом, Миртемирлар Мухтор Аvezовга бўлган меҳр-муҳаббатларини, дўстона муносабатларини изҳор этганлар. Шунда Ойбек «Қозоқ адабиёти» газетасида «Адабиёт байрами» номли мақоласини эълон қилиб, яқин дўсти, ҳамкасб қадрдонини хонадонидан ўтказилган зиёфатда ўзининг «Табрик» номли шеърини ўқиганди.

Марказий Осиё халқлари ижодкорларининг самимий дўсти, бу адабиётларнинг улкан билимдонини, машҳур адиб Мухтор Умархон ўғли Аvezовнинг туғилган кунига бугун 100 йил бўлди. Унинг 100 йиллиги ЮНЕСКО қарорини асосида бугун дунё бўйлаб катта тантана билан ўтмоқда. Йиллар ўтган сари унинг буюк сиймоси янада шўхрат топиб, дунё халқлари ўртасида, шу жумладан, Марказий Осиё халқлари ўртасида абадул-абад яшай беради.

НАИМ ҚАРИМОВ

МУХТОР АВЕЗОВ ВА ОЙБЕК

Тарих камдан-кам кишиларгагина халқнинг тимсоли бўлиш бахтини беради. Агар тарих бу нодир кишиларни ўзаро учраштириб, улар ўртасида дўстлик боғини барпо этган ва бу дўстлик икки халқ ўртасидаги биродарликнинг ёрқин тимсоли даражасига кўтарилган бўлса, бунда илоҳий қудрат иштирок этган бўлади.

Мухтор Авезов қардош қозоқ халқининг жонли тимсоли бўлганидек, унинг яқин дўсти Ойбек ҳам ўзбек халқига хос бўлган даҳонинг ёрқин тажассумидир.

Бугун ўзбек диёрида буюк адиб таваллуд топган куннинг 100 йиллиги нишонланаётган бир пайтда у билан ўзбек биродари ўртасидаги ажойиб дўстликни эсламаслик ва уни авлодларга ибрат намунаси сифатида тақдим этмаслик мумкин эмас. Зеро, бу дўстлик нафақат ижодий қиммати, балки инсоний моҳияти билан ҳам икки халқ ўртасидаги дўстлик манзилларини ёритиб туради.

Бундан ярим аср муқаддам, 1946 йил ёзида, Қозонистон ўзининг машҳур оқини Жамбул Жабоевнинг 100 йиллигини катта адабий маърака сифатида нишонлаган. Ушбу адабиёт байрамига собиқ иттифоқнинг барча атоқли ёзувчилари ва олимлари ташриф буюришган. Бу унутилмас тантаналарнинг иштирокчиси, ардоқли шоиримиз Миртемир кейинчилик ўша кунларни эслаб, бундай ёзган эди:

«... Бизни тоғ устидаги ажойиб боққа олиб боришди ва ҳар ким алоҳида жой олди. Дўстлар, танишлар жам эди бу тўйда. Сергей Бородин, Берди оға, Сильва Капутикян, қўйинг-чи, кўпчилик эдик...»

Бу сатрлар ушбу тўпلامдан ўрни олган Миртемирнинг «Мухтор оға зинратида» деб номланган хотирасида келтирилганига қарамай, мавзуимизга бевосита алоқадор бўлгани учун уларни яна бир бор ўқиш мароқли бўлиши мумкин:

«... Гуруннга гурунг улашар эди. Ушанда ҳамма Фафур ака ва Сергей Петрович айтган латифага ўралашиб қолганда, Ойбек, Мухтор оға хибонда сўзлашиб юрарди... Бир кун тонг отгунча қизгин суҳбат бўлди. Грузин ҳам, озарбайжон ҳам, татар ҳам, рус ҳам топганини ўртага ташларди, бир сўз билан айтсам, бу сархуш кулги кечаси эди. Лекин ҳаммадан кўп айтган

Ғафур ака бўлди. Шундай латифалар айтдики, бутун давра қотиб-қотиб кулар, Ғафур ака уст-устига айтар, ...йўл-йўлакай бир зумда тўқиб айтар эди... Тонг отдию, чойга ўтирдик. Ҳайрон қолгулик ҳол. Уша улкан зиёфат уйига ёнидош уйдан Ойбек ва Мухтор оға чиқиб келди: Биз тонг отгунча кулдик, улар иккови тонг отгунча суҳбатда...»

Бу хотира сатрларини ўқиган кишининг икки улуғ адиб ўртасидаги дўстлик уфорида сархуш бўлмаслиги ва бу дўстликнинг илдизлари билан қизиқсинмаслиги маҳол.

Маълумки, Ойбек 1925 йили Ўрта Осиё Давлат университетиининг ижтимоий фанлар факультетига ўқишга кирган ва орадан икки йўл ўтгач, таҳсилни Ленинграддаги Плеханов номли Халқ хўжалиги институтига кўчириган, Мухтор Аvezов эса шу йиллари Ленинград Давлат университетиининг филология факультетини тугатиш арафасида эди. Ўртаосиёлик бу икки талаба турли ўқув масканларида таҳсил олганларига қарамай, худди шу ерда учрашиб, бир умрга дўст бўлиб қолишган. Болалик кезларида отаси билан қозоқ овулларига бориб, бағри кенг халқни севиб қолган Ойбек Мухтор Аvezов сиймосида ўз дилига яқин, ўта билгич ва ўта меҳнаткаш инсонни кашф этган. Улар суҳбатига гувоҳ бўлган кишиларнинг айтишларича, Нева бўйларида бир-бирлари билан учрашган ёшлар санъат ва адабиёт ҳақида, Навоий ва Абай ҳақида, ўз юртларидаги адабий ҳаёт янгиликлари ҳақида суҳбатлашибгина қолмай, айни пайтда ўзларининг янги ёзган асарлари билан ҳам ўртоқлашганлар. Ойбек Ленинградда ёзган шеърларини илк бор қозоқ биродарига ўқиб берган бўлса, Мухтор оға «Қараш-Қараш воқеаси» қиссаси ва ҳикоялари билан ўзбек дўстини таништирган.

20-йилларда Тошкент Ўрта Осиёнинг норасмий пойтахти вазифасини ўтади. Бу ерда тожик, қозоқ, қирғиз ёшларининг билим олишлари ва ижод билан шуғулланишлари учун муайян шароит яратилди. Тошкентда қардош халқларнинг ёшлари учун ташкил этилган маданий муассасалардан бири қозоқ нашриёти бўлиб, Мухтор Аvezов 1922—1923 йилларда Ўрта Осиё Давлат университетида таҳсил ола бошлаганида, шу нашриёт билан ҳамкорлик қилиб, «Кундошлар» пьесасининг нашр этилишига эришган, мазкур нашриёт чиқарган «Шўлпон» журналида эса ўндан зиёд ҳикоя ва мақолаларини эълон қилган.

Кўринадики, Нева бўйларидаги учрашув тасодифий

бўлмаган. Аксинча, Мухтор Авезов университетни тугатиб, негадир Олма-отага эмас, балки яна Тошкентга келиб, 1928—1930 йилларда Ўрта Осиё Давлат университетининг аспирантурасида ўқиган. Авезов ижодининг билимдонларидан бири З. С. Кедринга берган маълумотга кўра, у шу йиллари университетда қozoқ адабиётидан дарс бериб, қozoқ адабиёти тарихи бўйича биринчи ўқув дастурини ҳам яратган.

«Агар Ленинграддаги ўқиш, — деб ёзган эди З. С. Кедринга, —... ёш ёзувчида қozoқ маданиятининг рус ва жаҳон маданияти билан алоқада бўлиши лозимлиги ҳақидаги ишончини мустаҳкамлаган бўлса, шўро Шарқдаги кўплаб халқларнинг маданий кучлари тўпланган Тошкентдаги, Ўрта Осиё Давлат университети аспирантурасидаги машгулотлар унга умумий туркий алоқаларининг зарурлигини нурлантириб юборди.

Таниқли рус адабиётшуносининг бу фикрида катта ҳақиқат бор. 20-йилларда Тошкент Ўрта Осиё халқларининг маданий пойтахти сифатида ўзбек, қozoқ ва бошқа халқларнинг ёшлари ўртасида ибратли ишларни амалга оширди. Тошкент туфайли улар бир-бирлари билан яқинлашиб, дўстлашибгина қолмай, илм-фан ва маданият хазиналаридан баҳраманд ҳам бўлдилар ва, энг муҳими, Тошкент улар истеъдодининг тарбияланиши ва шаклланишига сезиларли таъсир ўтказди.

Мухтор Авезов, бизнингча, Тошкентнинг ана шу ҳаётбахш нафасидан баҳраманд бўлиш учун бу ерга келган ва унинг бундай қарорга келишида Ойбекнинг ҳам ҳиссаси, албатта, бўлган.

Ленинграднинг нам об-ҳавоси Ойбекни 1929 йили Тошкентга қайтиб келишга мажбур этди. У яна университетда таҳсилни давом эттирар экан, Мухтор Авезов билан тез-тез кўришиш ва у билан ижодий дўстлик ришталарини мустаҳкамлаш имконига эга бўлди. Бироқ қozoқ ёзувчисини миллатчи сифатида шу йилларда ҳибсга олиниши дўстлик ниҳолининг янада ўсишига монелик қилди. Аммо фактлар шундан далолат берадики, бу икки ёзувчи 30 йилларнинг оғир мафкуравий шароитида ҳам бир-бирларининг ижодини диққат билан кузатиб, бир-бирларининг ижодий ютуқларидан баҳраманд бўлганлар.

Ойбек ижодида қozoқ мавзунининг «қизил ип» бўлиб ўтиши маълум даражада М. Авезов билан боғлиқ. Агар Ойбекнинг 1933 йили яратилган илк дostonларидан бири — «Бахтигул ва Соғиндик»қа назар ташласак, у

билан М. Аvezовнинг «Қараш-Қараш воқеаси» қиссаси ўртасида муайян яқинлик борлигини сезиш қийин эмас.

Шоир достоннинг 1934 йилдаги нашрига «Бувимнинг эртакларидан» деган сўзларни илова қилган. Лекин кейинчалик ёзган таржимаи ҳолида ушбу эртақ-достоннинг «тошкентлик савдогар томонидан сотиб олинган гўзал қозоқ қизи ва Тошкентда ҳунарманд ҳамда батрақларни бойга қарши қўзғолонга кўтарган халқ оқими тўғрисида эканлигини айтган. Бу ҳар икки эътироф, бир қарашда, бир-бирини тўлдиргандек туюлса ҳам, аслида, масалани бир оз бўлса-да, чигаллаштирган. Негаки, эртақ бошқаю гўзал қозоқ қизи ва камбағал оммани бойга қарши қўзғолонга кўтарган оқин ҳақидаги асар бошқадир.

Лекин М. Аvezовнинг «Қараш-қараш воқеаси»ни 1927 йилда, яъни Ойбек Ленинградлик пайтида ёзганини эътиборга олиб, бу ҳар иккала асарни ўзаро қиёсласак, улар ўртасида муштарак нуқталар борлиги маълум бўлади. Яна аниқроқ қилиб айтганда, М. Аvezов қиссасига асос бўлган ҳаётий воқеанинг «Буви эртаги»га ҳам озиқ бергани равшан бўлади.

М. Аvezов қиссасининг қаҳрамони Бахтигул деб аталган. Унинг реал прототиби Турор Рисқуловнинг отаси Ирисқул бўлган. Ойбек бу нарсани қозоқ биродаридан эшитган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Ана шу Ирисқул машҳур пойгачи бўлиб, қозоқ чўлларида ўтказилган мусобақаларнинг бирида Марки шахрининг манман деган бойларидан бўлмиш Сайтош билан Бектошни доғда қолдирган: унинг оти бу бойларнинг отидан ўзиб, уларда ҳасад ўтини ёндириб юборган. Ҳасадчи бойлар ичгани кемирган алам тобора оловланиб, улар Ирисқулнинг отини зўрлик билан тортиб олганлар. Бундай адолатсизликка ва чавандозлик ор-номусининг ҳақоратланганига чидай олмаган Ирисқул 1900 йили Қараш-Қараш довоида пайт пойлаб, ҳар иккала бойни отиб ташлаган. М. Аvezов ўз қиссасида ана шу реал ҳаётий воқеага бир оз ўзгача бадний либос кийдирган. Бизнингча, Ойбек ҳам, ўз достонда бувиси, яъни Зарифа опанинг онаси оғзидан эшитган шу воқеанинг янги бадний талқинини берган.

Аmmo Ойбек М. Аvezовдан ҳам, «Буви эртаги»дан ҳам фарқли ўлароқ, ўғирланган от воқеасини қайта ишлаб, уни ишқий-қаҳрамонлик достони даражасига кўтарган. Ойбекнинг тошкентлик савдогар томонидан сотиб олинган қозоқ қизи ва батрақлар ёрдами билан:

маъшуқасига эришган қозоқ оқини тўғрисидаги сўзлари эса, бизнингча, вульгар социологизм ақидалари билан нафас олган танқидчилар учун айтилган, холос.

Шундай қилиб, «Бахтигул ва Соғиндиқ»ни М. Аvezов қиссаси билан қиёслаш унинг ҳаётий манбани аниқлаш имконини беради ва бу асарнинг Мухтор оға билан ўтган суҳбат ва ижодий мулоқотлар таъсирида ҳам майдонга келганини тасдиқлайди.

Ойбек билан қозоқ адабиётининг ҳаётий ва ижодий йўлида муштарак жиҳатлар оз эмас. М. Аvezовнинг «Золим замона» қиссаси билан «Қутлуғ қон» романи ўртасида ҳам 1916 йил қўзғолони билан боғлиқ муштараклик мавжуд. Лекин биз қуйида бу ҳақда эмас, балки ҳар иккала ижодкорни янада яқинлаштирган ва улар истеъдодининг потенциал имкониятларини юзга чиқарган асарлар тўғрисида сўзлашни хоҳлардик.

Ойбек ижодининг бош мавзун Навоий бўлганидек, ижодининг марказида ҳам Абай сиймоси туради. Уларнинг ҳар иккаласи бу қутлуғ мавзуларни 20-йилларнинг охиридан бошлаб ўрганишга киришган. Агар бу даврда Алишер Навоий форс шоирларининг тақлидчи сифатида баҳоланиб, большевиклар томонидан эса сарой адабиётининг вакили ва феодал тузумнинг куйчиси сифатида камситилиб, маълум вақтларда ҳатто рад этилиб келинган бўлса, тарих Ойбек зиммасига улуг ўзбек шоири ва мутафаккирини ана шу туҳмат балосидан халос этиш, у ҳақдаги ҳақиқатни гурур ва сурур туйғуси билан айтиш вазифасини юкладди ва Ойбек бу машаққатли вазифани шараф билан бажарди. Худди шунга ўхшаш, Абай ҳақидаги паришон ҳақиқатни миққоллаб териш ва унинг пурвиқор образини катта эпик полотнода, халқ тарихи манзаралари фониде мужассамлаштириш учун тарих Мухтор Аvezовни яратган эди. Ва у бу ўта масъулиятли ишни бажариш асносида жаҳоншумул адиб даражасига кўтарилди. Бу ҳар иккала ёзувчининг 40-йиллардаёқ жўғрофий чегараларни ёриб чиққан асарлари ўз халқлари ҳаётининг том маънодаги қомуси бўлди. Ва улар Алишер Навоий ҳамда Абай тимсолида ўз халқларига хос даҳони катта маҳорат билан бадий тажассум этдилар. Бу ҳар иккала асарнинг майдонга келишида уларнинг муаллифлари ўртасида бўлиб ўтган суҳбатлар, баҳслар, хуллас, ижодий дўстлик муҳим омиллардан бўлди, десак, муболаға қилмаган бўламиз.

50-йилларда Мухтор оға билан Ойбек ўртасида бў-

либ ўтган дўстона суҳбатнинг тирик шоҳиди Анвар Олимжонов ўз хотираларида ёзган эди:

«... Кўпни кўрган, кўпни билган, оламнинг гўзаллиги билан нафосатига шайдо бўлган бу икки донишманд Шарқ шоирлари тўғрисида, олимлар, фозиллар, саркардалар ва файласуфлар ҳақида гурунглашдилар. Меҳмоннинг фикрини мезбон давом эттирарди, мезбон бошлаган шеърнинг сўнгини меҳмон илтибор кетарди.

Икки дўстнинг шеърини ва фалсафий, айни вақтда кўнгилли суҳбати анча давом этди. Таъб ва диллари қарийб бир хил бўлган бу икки буюк қалб эгаси билим чашмаларидан бир-бирларини баҳраманд этиб, юрак чигиллини ёзардилар. Ўз халқининг адабиёти ва маданиятини беш қўлдек билладиган бу алломалар Шарқ маданияти ва шеърини ҳам чексиз меҳр қўйган эдилар.

Чой совиб қолди, палов билан кабобнинг димоқни қитиқловчи иси анвойи гулларнинг муаттар бўйига қўшилиб кетган, икки дўстнинг дилкаш суҳбати эса қизигандан-қизиб борар, мени тамоман мафтун этган эди. Шу палла бу шинам айвонда Ҳофиз, Жомий, Тагор, Фирдавсий, Навоий, Абай, Шеринёз, Фурқат, Маҳамбет ва Муқимийлар меҳмон бўлдилар. Уларнинг шеърлари, ғазаллари, рубоийлари, ҳикматли гаплари тилдан тушмади. Урта Осининг беназир расмони Беҳзод, Аҳмад Яссавий, Улугбек, тарихчилардан Мирхонд ва Хондамирдан сўз очдилар.

Мен қимир этишга ботинолмай, муаллаваччалардек чурқ этолмасдим, кўз олдимда эса ўтмиш жонларди...»

1946 йили Ойбек билан М. Аvezов ўртасида тоғ отгунга қадар давом этган суҳбат ҳам тахминан шундай мавзуларда бўлган, дейишимиз мумкин. Шубҳасиз шундай суҳбат чоғларида айтилган фикрлар улар ёзган асарларнинг ҳар бир сатри, ҳар бир саҳифасига сингиб кетган бўлиши табиий. Улар шу тарзда бир-бирларининг ижодий ўсишига, янги ғоялар билан «чанг-ланиши»га, Навоий ва Абай оламига теранроқ киришига, билимларининг кемтик жойларини тўлишига таъсир кўрсатиб турганлар. Ижодий дўстлик, аслида, шундай бўлади.

Қозоқ дўстининг 60 ёшга тўлган кунини Ойбек хаста қўли билан «Мухтор оғой, дўстим, сенга саломим! Қутлуғ бўлсин зўр байрамнинг, ижоднинг!» деб ёзган эди. Бугун ҳам у мангуликка даҳлдор дўстнинг шонли 100 йиллиги нишонланаётган бир пайтда, «Мухтор оғой, дўстим, сенга саломим!..» деяётгандек бўлмоқда.

ТУРА МИРЗАЕВ

МУХТОР АВЕЗОВ — ХАЛҚ ИЖОДИ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Атоқли қозоқ адиби Мухтор Аvezов фақат улкан ёзувчигина эмас, балки йирик тадқиқотчи, моҳир адабиётшунос ва фольклоршунос ҳамдир. У серқирра ижоди ва улкан илмий фаолияти билан XX аср фани ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган ижодкор сифатида тарихдан муносиб ўрин эгаллаган улуғ шахслардан биридир. Унинг адабиётшунослик ва адабий танқидчилик фаолияти катта қамровга эгаллиги билан ажралиб туради. У она халқ фольклори ва адабиётини тадқиқ этадимиз, ўз даври адабий жараёни хусусиятларини ёритадими, Руставели, Шевченко, Пушкин, Чехов, Горький ижоди ёки Валихонов ва Достоевский дўстлигини ҳақида ёзадими, улкан қирғиз эпоси «Манас» тўғрисида текширишлар олиб бсрадимиз ёки ўзбек ёзувчиларининг ижоди бўйича фикрлар билдирадими — ҳаммаси бсрасида баб-баравар қалам тебратди, ўзининг ўта зукколигини у ё бу адабий-бадний ҳодиса ёки ёзувчига бераётган илмий баҳосида ғоятда одил ва холислигини, синчков ва билимдон тадқиқотчи эканлигини намоён этди.

Унинг тадқиқотчилиги фаолиятида уч йўналиш бутун илмий-ижодий умри давомида изчил давом қилганлигини кузатамиз. Бу — улуғ Абайни нафақат адабий, балки илмий жиҳатдан ҳам бутун бўйи баста билан кўрсата олиш, қозоқ фольклорини барча тур ва жанрлар бўйича ўрганиш, улкан қирғиз эпоси «Манас»ни биринчилар қатори тадқиқ этиш йўналишларидир.

Мухтор Аvezов халқ ижоди тадқиқотчиси, фольклоршунос сифатидаги фаолиятини қозоқ овулларида тарқалган оғзаки ижод намуналарини ёзиб олиб, тўпловчилик ишларига раҳбарлик қилиш билан 20-йилларнинг иккинчи ярмида бошлади. У ўз сафдошлари С. Сайфулин, С. Муқонов ва бошқалар билан биргаликда Суюм-

бой, Ўринбой, Нуржон, Майкот, Олтинбой, Мойлихўжа, Бейсембой, Қулмамбет, Жамбул каби оқинларнинг адабий меросларини тўплаш ва нашр этишга алоҳида эътибор берди. Халқ эпоси намуналарининг янги вариантларини ёзиб олиш ёки уларнинг эски қўлёзма нусхаларини топиш ишига (масалан, «Қўзи Қўрпеш ва Баян сулув» дostonи каби) муносиб ҳисса қўшди. Унинг раҳбарлигида Мурунжировдан «Қиримнинг қирқ ботири» туркуми ёзиб олинди.

Мухтор Авезовнинг оқинлар ижоди намуналарини нашр этишга ва ботирлар жири вариантларини ёзиб олишга алоҳида эътибор бериши бежиз эмас. Бу билан олим фольклор асарларининг оғзаки ижрода сақланиб қолишида халқ ижодчиларининг муносиб ўрни борлигини кўрсатмоқчи бўлган. Шу жиҳатдан олимнинг «Жамбул ва халқ оқинлари» мақоласи характерлидир. Уша вақтларда Жамбулни янги давр етиштирган қандайдир фавқулodда ҳодиса сифатида кўрсатишга уринган «совет фольклори» тадқиқотчиларидан фарқли равишда у Жамбул ижодини қозоқ халқ поэзияси ўзанилари анъаналари доирасида таҳлил этди. Мухтор Авезов Жамбулнинг ботирлар жирини маҳорат билан куйлаб келганлиги, «Манас», «Гўрўғли» каби қардош халқларнинг йирик эпосларидан намуналар ижро этганлиги, ўзи ҳам қатор лирик ва эпик асарларини бадиҳа йўли билан оғзаки яратганлиги, айтис жанрида ниҳоятда маҳорат кўрсатганлигини ҳисобга олиб, уни оқин, жиров, жирчи, ўланчи хусусиятларини ўзида синтезлаштирган ижодкор ижрочи сифатида баҳолади.

Шундан келиб чиқиб, оқинларни оқин-эпиклар, оқин-лириклар, айтисда маҳорат кўрсатган бадиҳағўй оқинлар, қайғули асарларни куйловчи оқинлар каби ижодий типларга бўлди ва оқинларнинг муайян типи фольклорнинг у ёки бу жанри билан боғлиқ, деган хулосага келди. Мухтор Авезовнинг бу қарашларига фольклоршуносликнинг кейинги тараққиёти жиддий таҳрирлар кiritган бўлса-да, 30-йиллар илмий даражасида қараганда, улар муҳим янгилик, ўзига хос кашфиёт эди.

Мухтор Авезовнинг дастлабки тадқиқотларидан бири «Қозоқ халқининг эпоси ва фольклори» Леонид Соболев билан ҳамкорликда «Литературный критик» журналининг 1939 йил 10—11 ва 1940 йил 1-сонларида рус тилида эълон қилинган эди. Ушбу тадқиқотда биринчи марта қозоқ фольклорининг жанрлар таркиби ва уларнинг ҳар бирига хос хусусиятлар илмий жиҳат-

дан асослаб берилди. Агар 20—30-йилларда Марказий Осиё халқлари оғзаки ижоди намуналарини ёзиб олишда муайян ютуқларга эришилган бўлса-да, ҳали у йилларда бирор йирикроқ тадқиқотнинг юзага келмаганлигини ҳисобга олсак, Мухтор Аvezовнинг бу илмий иши ўз даври учун улкан воқеа бўлганлиги ўз-ўзидан аёндыр.

«Асрлар давомида бахтли яйлов излаб, чўлма-чўл кўчиб юрган қозоқ халқи бизга архитектура, ҳайкалтарошлик ва рассомлик обидаларини қолдира олмади. Аммо у бизга энг қимматбаҳо ёдгорлик сифатида бадний сўзни қолдирди», — деб ёзган муаллифлар ушбу тадқиқотларида қадимда шоир-халқ, куйчи-халқ дея ном олган қозоқларнинг поэтик даҳоси билан яратилган оғзаки ижод намуналарининг моҳиятини, ўзига хос хусусиятларини илмий жиҳатдан очиб бердилар ҳамда шу асосда қозоқ фольклор намуналарининг жанрий чегараларини белгиладилар, унинг муайян бир таснифини бердилар. Улар қозоқ фольклорини қуйидагича тасниф қилдилар:

1. Оғзаки поэзиянинг кичик формалари (тўй қўшиқлари, лирик қўшиқлар).

2. Эртақлар, афсоналар, мақоллар, топишмоқлар.

3. Қаҳрамонлик эпоси («Қублонди ботир», «Алпамис ботир», «Эр Тарғин», «Эр Саин»).

4. Лирик-маиший дostonлар («Қўзи кўрпеш ва Баян сулув», «Қиз Жибек», «Айман — Чўлпон»).

5. Тарихий қўшиқлар.

6. Айтис.

Мақоланинг муҳим жиҳати шундаки, унда ҳар бир туркумга кирувчи асарларнинг ички жанрий бўлиниши ҳам кўрсатилган. Масалан, тўй қўшиқлари «Ёр-ёр», «Синсув» («Хайрлашув»), «Беточар», лирик қўшиқлар «Хўшлашув», «Эстиртув» («Хабарлашув»), «Йўқлов» («Йиғи») каби жанрларга бўлиб ўрганилган. Ёки, эртақларнинг ҳайвонлар ҳақидаги, сеҳрли-фантастик, маиший, болалар эртақлари каби ички турлари кўрсатилган ҳамда ҳар бир жанрга умумлаштирилган ҳолда характеристикалар берилган. Ўзининг баъзи ноаниқликларига қарамай, М. Аvezов ва Л. Соболев таснифи кейинги йилларгача қозоқ фольклоршунослигида қўлланилиб келинмоқда. Фақат мақол ва топишмоқлар кичик дидактик жанрлар сифатида алоҳида гуруҳлаштирилди ҳамда маросим ва лирик қўшиқлар янгидан тасниф қилинди. Шунинг ўзиниқ М. Аvezов ва Л. Собо-

лев тадқиқотларининг, унда асосан қозоқ фольклорининг барча тур ва жанрлари обзор йўсинида таҳлил қилинганлигига қарамай, дастурий йўналишида эканлигини, унинг улкан назарий қимматини кўрсатади.

Мухтор Аvezов қозоқ фольклорининг айрим жанрларини, масалан, эртақ ва айтисни анча мукамал, айтиш мумкинки, монографик тарзда ўрганган олимдир. Дастлаб урушдан кейин яратилган «Қозоқ адабиёти тарихи»нинг фольклорга бағишланган жилди боблари сифатида ёзилган бу асарлар муттасил тўлдириб борилди ва мукамал тадқиқот даражасига кўтарилди ҳамда уларнинг сўнгги вариантлари адибнинг «Мысли разных лет» китобида нашр этилди (Олма-ота, 1961, 283—394-бетлар).

Мухтор Аvezов қозоқ халқ эртақларининг тўпланиши ва ўрганилиши тарихини баён қилгач, уларни уч даврга бўлиб тадқиқ этишни тавсия этади, яъни:

1. Энг қадимги даврларда XIX асрнинг 60-йилларигача бўлган эртақлар. Буларни Қозоғистонда феодализм даври эртақлари, деб атайди.

2. Россиядаги реформадан кейинги давр эртақлари. Буларга Қозоғистонда капиталистик муносабатларнинг юзага кела бошлаш даври эртақлари сифатида қарайди.

3. Социализм даври эртақлари.

Бундай даврлаштириш бир томонлама ва хато бўлиши билан бирга гоётада сунъийдир. Чунки халқ эртақларининг яратилиши даври билан уларнинг жонли оғзаки анъанада ижро этилиши аралаштириб юборилган. Бу нарса ўша даврда рус фольклоршунослигидаги хато қарашларнинг таъсири натижасида юзага келган, албатта. Аммо олим соф эртақлар таҳлилига келганда, тўғри йўлдан борган. **Қозоқ халқ эртақларини** сеҳрли ҳайвонлар ҳақидаги ва маиший эртақлар каби тасниф қилиб, уларнинг ўзларига хос хусусиятларини илмий жиҳатдан асослаб бера олган. Ҳайвонлар ҳақидаги қадимий эртақларнинг кейинги даврларда мажозий эртақларга айлана бориш жараёнини тўғри очиб берган. Шунингдек, тадқиқотда Алдар кўса, Асан қайғи, Жийронча, Қўрқуд ота ҳақидаги эртақ ва афсоналар, ривоятлар ҳар томонлама таҳлил этилган. Бу ҳол муаллифнинг бевосита фольклор намуналарини таҳлил этганда, ўта холис бўлганлигини, халқ ижодининг ўзига хос қонуниятларидан келиб чиққанлигини кўрсатади.

Атоқли адибнинг йирик тадқиқотларидан бири ай-

тис жанри ҳақидаги изланишларидир. Мухтор Авезов асосан қозоқ ва қирғизлар, қисман қорақалпоқлар орасида кенг тарқалган айтис жанри ва оқинлар айтиси билан умр бўйи шуғулланди. Аввало шунини айтиш керакки, олим ушбу жанрнинг тарихий асослари ва шаклланишини илмий жиҳатдан тўғри ҳал қилиб берди, яъни айтис жанрининг асослари маросим фольклорида, яна тўғрироғи, тўй маросими қўшиқларида эканлигини исботлади. Олимнинг айтиснинг бир тури бўлган қойим айтиб, шунингдек, релект ҳолда сақланиб қолган маросим айтислари бўйича кузатишлари, таҳлиллари ва хулосалари шундан гувоҳлик беради. Тадқиқотчи оқинлар айтисини айтиснинг энг олий шакли сифатида баҳолади ҳамда унинг оғзаки ва ёзма манбалар орқали етиб келган XVIII—XIX асрлардаги намуналарини, шунингдек, XX асрдаги айтишувларни ҳар томонлама таҳлил этди, оқинларнинг бу жанр ривожига қўшган ижодий ҳиссаси ва бадний маҳоратига алоҳида эътибор берди.

Турли даврларда яратилган, хилма-хил жанрий ўзгачаликларга эга бўлган ранг-баранг қозоқ халқ эпосини текшириш Мухтор Авезов тадқиқотларида муҳим ўрин тутди. Бу ўринда унинг «Қўзи кўрпеш ва Баян сулув», «Қиз Жибек» ҳақидаги салмоқли тадқиқотларини, бошқа дostonлар тўғрисидаги қатор мақолаларини кўрсатиб ўтиш kifоядир.

Машҳур ёзувчи ва олимнинг эпос бўйича дастлабки тадқиқотларида эпик асарлар мансий маросим қўшиқлари асосида юзага келган, деган хато қараш кўзга ташланади. Шунингдек, олим рус фольклоршуносларига эргашиб, эпос қаҳрамонларини катта ва кичик ботирлар (старшие и младшие богатыри) каби сунъий равишда иккита бўлади. Аммо у кейинги текширишларида бундай хато қарашлардан воз кечибгина қолмади, балки уларни бутунлай рад этди, қозоқ эпосини миллий заминда ўрганиш зарурлигини, унинг тараққиёт хусусиятларини илмий жиҳатдан асослаб берди, жанрий белгиларни, шеърий тузилиши, баднийлик даражаси, бунда жирова ва жирчиларнинг маҳорати борасида эътиборли мулоҳазаларни илгари суради.

Мухтор Авезов қозоқ фольклоршунослигида янги йўналишларни асослаб берган ижодкордир. У туркий халқлар фольклоршунослигида биринчи бўлиб фольклор асарларини илмий-филологик таржима қилиш ва уларни икки тилда нашр этиш принципларини ишлаб

чиқди. Унинг раҳбарлигида 1958—1961 йилларда ана шу принциплар асосида «Қамбар ботир», «Қўзи кўрпеш ва Баян сулув», «Алпамис ботир», «Қиз Жибек» каби эпосларнинг илмий-академик нашрлари амалга оширилди. Бу ўша давр фольклоршунослигида жуда катта воқеа бўлган эди. «Эпос народов Евразии» каби сериялар ҳам ана шу нашрдан кейин, унинг тажрибаси асосида юзага келди.

Юқорида айтилганидек, Мухтор Авезов илмий фаолиятида қирғиз халқ эпоси «Манас»ни монографик тарзда ўрганиш асосий ўрин тутди. Ёзувчининг ёзишича, у бу улкан эпосни ўрганишга 20-йилларнинг охирида 250 минг мисрадан ортиқ Сағимбой вариантини ёзиб олиш ишлари тугалланиши билан киришган ва 1935 йилда ёзиб тамомлаган, 1937 ҳамда 1944 йилларда унга айрим таҳририй тузатишлар киритган. Бу монографик тадқиқот қўлёзма ҳолида улкан эпоснинг айрим жузъий томонларига бағишланган кўпгина илмий ишларга асос бўлган бўлса-да, уни узоқ йиллар нашр этиш имконияти бўлмади. Фақатгина адиб умрининг сўнгги йилларида — 1959 ва 1961 йилларда Олмаота ва Москвада нашр этилди.

Улкан адибнинг «Манас» бўйича олиб борган текширишларига унинг яратилиш даври нуқтаи назаридан қараганда ҳам, нашр этилиш вақти билан ёндашганда ҳам улкан эпос ҳақидаги биринчи йirik монографик тадқиқотдир. Унинг биринчи бўлиб кўзга ташланган характерли томони шундаки, олим эпосни унинг айтувчилари билан биргаликда яхлит ҳолда ўрганиш ғоясини илгари сурди ва улуғ жўмоқчи Сағимбой амалиёти мисолида анъана ва бадиҳа, бадиҳагўйлик омиллари, унга тингловчилар аудиториясининг таъсири масалаларида оригинал кузатишларини баён этди ҳамда биринчи марта эпоснинг «каноник матни» муаммосини кун тартибига қўйди. Қирғиз манасчилари фаолиятини ўрганар экан, қадимги грек аёллари ва рапсодларига ўхшаш улар ҳам икки ижодий типга бўлинишларини илмий жиҳатдан асослаб берди. Сағимбой ва Саёқбой вариантларини бир томондан, ўзаро, иккинчи жиҳатдан, бошқа вариантларга қиёслаш орқали эпоснинг улкан эпопея даражасига кўтарилишида бадиҳагўй манасчиларнинг, Авезовнинг ўз сўзлари билан айтганда, жўмоқчиларнинг хизматлари катта аҳамиятга эга эканлигининг илмий жиҳатдан исботланиши айтувчи ва каноник матн муаммосини ўрганишда истиқбол-

ли қараш ҳисобланади. Бу — манасчилар ҳақида академик В. В. Радловдан кейинги дадил қараш, жиддий янгилик эди. Бугина эмас. Бу нарса айни вақтда бугунги кунда Европа илмида «формула услуби» дея баён қилинаётган назарий қарашлар Парри — Лорд асарларида эмас, балки 30-йилларда Марказий Осиё халқлари эпослари мисолида Мухтор Авезов ва Ҳоди Зариф текширишларида шаклланганлигидан далолат беради.

Тадқиқотнинг эпос мазмуни, ундаги асосий ва ёрдамчи мавзулар, ғазотларнинг халқчил асосларини таҳлил қилувчи қисмлари ҳам жуда қизиқарли ёзилган. Айниқса, олимнинг «Манас»нинг яратилиш даври ҳақидаги мулоҳазалари ғоятда оригиналдир. Гап шундаки, Мухтор Авезов эпосининг «Чўнг ғазот» номли энг катта қисмидаги Манаснинг хитойларнинг Бейжин қалъасини олиш воқеаси билан қирғизларнинг 840 йилда Уйғур подшолигидаги Бейжин шаҳрини олишларини қиёслаш орқали эпоснинг тарихий асосларини топишга ҳаракат қилиши ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашга арзигulikдир. Ҳатто у 840 йилда Бейжин шаҳрини олишда қирғизларга йўлбошчилик қилган ва 847 йилда вафот этган қирғиз хоқонини Манаснинг прототипи бўлса керак, деган фикрини илгари сурди ҳамда шунга асосланиб, «Манас»нинг яратила бошлаганига 1100 йил бўлганлигини исботламоқчи бўлди. Узининг бу мулоҳазаларига қирғизларнинг IX—X асрларда тарих саҳнасидаги фаолиятларини асос қилиб кўрсатди. Олимнинг бу мулоҳазасини кейинчалик, яъни «Манас»нинг 1000 йиллиги муносабати билан кўпчилик қабул қилмаган бўлса-да, ҳали бирор олим жиддий эътироз ҳам билдира олган эмас. Демак, Мухтор Авезовнинг «Манас» тарихий асослари ҳақидаги қарашлари бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Тадқиқотда эпоснинг минг йил давомида оғзаки куйланиши жараёнида юзага келган қатламлар, унинг образлари, бадий-тасвирий воситалари ҳам ҳар томонлама таҳлил этилган.

Хулоса қилиб айтганда, Мухтор Авезов «Манас»ни йирик бадий-эстетик ҳодиса, улкан эпосея сифатида уни яхлит ўрганиш ғоясини илгари сурди ва бу йўлда жиддий муваффақиятларга эришди. Унинг тадқиқоти ўз даври учун ҳам, бугун ҳам бирдай аҳамиятга моликдир. Ундаги назарий қарашларнинг долзарблиги ва ҳозиржавоблиги билан ҳали кўплаб янги-янги тадқи-

қотларга йўл очадик, улкан аллома адиб асарининг умрбоқийлиги ҳам ана шундадир.

Улкан адиб ва аллома Мухтор Аvezовнинг халқ ижоди ҳақидаги тадқиқотлари чуқур илмийлиги ва йўналтирувчилик характери билан алоҳида ажралиб туради. Уларда олимнинг принципиаллиги, ўта холис-лиги, сиичковлиги тўла равишда ўз ифодасини топган. Бундай тадқиқотлар биринчи марта яратилганлиги, янги ғоялар ва назарий қарашларни илгари сурганлиги билан тезда тадқиқотчилар назарига тушди ва қозок фольклоршуносларининг бутун бир авлодини вояга етказди. Шу маънода Мухтор Аvezов янги қозоқ адабиётининггина эмас, янги қозоқ фольклоршунослигининг ҳам асосчисидир.

**ЭРИК КАРИМОВ,
КАРИМ МУСТАНОВ**

ЎЗИГА ХОС ЎРИНИ

Ўзбекистон, Тошкент, ўзбек адабиёти Мухтор Авезовнинг ҳаёти ва ижодида салмоқли ўринга эга. У Ленинград университетини тугатгач, Урта Оснё университети шарқ бўлимининг аспирантурасида таҳсил олди. Тошкентда ўзбек адабиётини ўрганиш билан бирга Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Иззат Султон, Мақсуд Шайхзода, Миртемир каби ўзбек адиблари билан яқиндан танишди. Бу дўстлик умр бўйи давом этди. Мухтор Авезовнинг Ўзбекистон ёзувчиларига муносабатида қозоқ ва ўзбек халқлари ўртасида қадимдан давом этиб келаётган тарихий ва этник қардошликка ҳурматни, алоҳида миллат бўлиб шаклланишимизгача ёнма-ён, бир уруғ, қабилада яшаганимизнинг табиий ифодасини кўриш мумкин эди.

Мухтор Авезов шундай буюк адиблар сирасига кирадик, у нафақат қозоқ, балки туркий адабиётларни ҳам жаҳон сўз санъати даражасига кўтарилишига катта ҳисса қўшган. Бизнингча, Авезов ижодининг аҳамияти ва бошқа адабиётлар орасидаги таъсири шу билан ҳам белгиланади.

Буюк ёзувчининг бутун бир миллий адабиётга ёки бир шоирга, ёзувчига таъсири — бу индивидуал ва ўзига хос, фавқулодда нозик ҳодиса.

Мухтор Авезовнинг ўзбек адабиётига таъсири самарали бўлган. Бу таъсир ўзбек ёзувчилари ижодида энг яхши асарларни дунёга келишида ўзига хос ўринга эга. Шунинг алоҳида таъкидлаш жонзори, кўпгина ўзбек адиблари фақатгина Авезов ижоди эмас, унинг шахси таъсирини ҳам сезишган. Унинг Абай ҳақидаги романи ўзбек адибларининг халқимизнинг буюк фарзандлари ҳақида асар яратишга илҳомлантирган. Ойбекнинг М. Авезовга самимий ҳурмати, уларни бирлаштириб турган ижодий дўстлик тасодиф эмас. Ойбек «Абай йўли»

романи ҳақида — Аvezовнинг ёзувчи, фуқаро, адабиётдаги қаҳрамонлиги тўғрисида ёзилган тадқиқотнинг муаллифидир.

Ҳамид Гулом «Машъал» трилогиясини яратишда тарихни кўп қатламли тасвирлашни, эпик композиция санъатини маълум даражада Лев Толстойдан, кўпроқ эса Мухтор Аvezовдан ўрганган.

Асқад Мухтор «Бухоронинг жин кўчалари» тарихий қиссасида йирик давлат ва жамоат арбоби Файзулла Хўжаевнинг ўсмирлик йилларини қайта яратишда лирик ва эпик саҳна, сюжетларни тузишда Мухтор Аvezовнинг тажрибасига мурожаат қилган.

Бу таъсирнинг излари ёш Файзуллани тасвирлаш тамойилларида, унинг онаси билан муносабатида, она-ерга ва табиатга меҳрида кўринади.

Буюк адибнинг бошқа бир ажойиб ёзувчининг ижодига таъсири қонуний ҳол. Чунки ўзининг роман-эпопеясида Мухтор Аvezов тарихий шахснинг бадий тасвирини энг тиниқ, энг мақбул бўёқларда, халққа, халқнинг изтироб ва кулфатларига яқин эканлигини тасвирлади.

Пиримқул Қодировга Ҳиндистонда катта давлат тузган, халқимизнинг асл фарзандларидан бири Заҳриддин Муҳаммад Бобурга бағишланган «Юлдузли тунлар» романини яратишида М. Аvezовнинг «Абай йўли» эпопеясидаги бадий тажрибаси қўл келган.

Шунинг ҳам айтиш лозимки, Бобур ҳақидаги тарихий романда Мухтор Аvezовнинг бадий тажрибаси Лев Толстой ва Абдулла Қодирийнинг ғоявий-эстетик тажрибаси билан уйғунлашиб кетган.

Бизнингча, ҳар қандай адабиётшунос келажакда ёзилдиган эпик кўламдаги тарихий романларнинг типларини тадқиқ қилар экан, хоҳлайдими, йўқми, Лев Толстой, Абдулла Қодирий ва Мухтор Аvezовларнинг тажрибасига мурожаат қилиши табиийдир.

Лев Толстой ва Абдулла Қодирийнинг номлари тасодифан айтилгани йўқ. Чунки Толстойнинг ҳам, Қодирийнинг ҳам тажрибалари Аvezов ижодида, унинг «Абай йўли» роман-эпопеясида ўз мужассами ва инфодасини топган.

Мухтор Аvezовнинг ижодида Шарқ мумтоз адабиёти тажрибаси ҳам, жаҳон романчилиги анъаналари ҳам, халқ эпосининг қудратли кучи ҳам синтезлашган ҳолда инъикос этилган.

Абдулла Қодирийни ўзининг ўтмишдоши ва устози

сифатида ҳурматловчи Мухтор Авезов «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг замондошларига ҳайратомуз таъсирини яхши эслайди. «Унинг романлари, — дейди М. Авезов, — 20-йилларда кутилмаганда, худди қўққисдан текис чўлда, кўкка бўй чўзиб Помир тоғининг чўққилари ўсиб чиққандек пайдо бўлди. Уни Қурманғози ёки Чайковскийнинг куйларини тинглаётгандай, худди поэзия тўлқинларига кўмилиб, чўкаётгандек мутолаа қиласан киши».

Комусий билимлар соҳиби (драматург, режиссёр, театр ташкилотчиси, журналист, адабиётшунос...), олим, Шарқ ва Ғарб маданияти ва тарихини бирдек билувчи Мухтор Авезов Абдулла Қодирий бадий насрининг яна бир хусусиятини, унинг мусиқийлигини кашф қилди.

Абдулла Қодирий насрининг ритмик-интонацияси тузилишида М. Авезов Қурманғози ва Чайковскийнинг мусиқасига хос бўлган кенг ва кўп овозли полифоник жанрдорликни сезади.

Шуни таъкидлаш жоизки Мухтор Авезов ўз романларида беқиёс кенгликларнинг симфониясини, унинг эпик кўлами ва чексизлигини — уфққа туташган чексиз даланинг шовқинини ҳам отларнинг кишнашини ҳам, туёқларнинг дупурини ҳам, қушдек учиб, яшин тезлигида чопаётган уюрларнинг товушларини ҳам аниқ бера олган. Шунинг учун М. Авезов Абдулла Қодирий насрининг мусиқий оҳангларидай оҳангни ўз асарларида ярата олган. Шарқ ва Ғарб куйларига хос бўлган бадий феномени — кейинчалик адабиётшунослигимизда тан олинган «ғарбу шарқ синтези»ни кашф этди.

Буюк адиблар ҳамма вақт ўзларидан олдинги бадийят даҳоларининг хизматларини холис ва одил таърифлашади.

Абдулла Қодирий тўғрисида, унинг асарлар ва уларнинг жамиятга таъсири ҳақида Мухтор Авезов кўп фикр билдирган. «Биз ҳаммамиз, — деган Мухтор Авезов, — ёшлигимиздан Абдулла Қодирийнинг романларини бутун қалбимиз билан, берилиб ўқирдик. Биз унинг инсон характерини яратишга моҳирлигига, китобхон қалбини эҳтирос бўронлари билан алғов-далғов қила олишига, қаҳр-ғазабга сола билишига, севимли қаҳрамонларига ошуфта қила билишга қойил қолардик». (1961 йил 19 майда Е. Б. Лизунова ёзиб олган).

Мухтор Авезов учун ўзбек адабиётининг ташвиш ва

муаммолари ўз она адабиётиникидек яқин ва муҳим бўлган.

50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Авезов биринчилардан бўлиб 1937 йилда айбсиз қатағон қилинган Абдулла Қодирийнинг бадиий меросини нашр қилиш ва уни ўзбек адиблари сафига тиклаш масаласини кўтариб, давлат ва жамоат арбобларига, адабиётшунос олимларга, жумладан, Иззат Султонга буни қандай амалга ошириш мумкинлиги тўғрисида қимматли маслаҳатлар берган. Шу билан бирга, у Чўлпон шеърятини халққа етказишни кун тартибига қўйган. Ҳатто, бу ҳақда 1957 йилда Олма-отада ўзбек адабиёти кунлари ўтказилганда алоҳида тўхталиб, бу ўзбек адиб ва олимларининг бурчи ва вазифаси эканлигини таъкидлаган.

Авезов қирғиз халқининг буюк эпоси «Манас»ни, умуман, Шарқ халқлари эпик меросини қаттиқ ҳимоя қилганлиги ҳаммага маълум.

Ўзбек адабиёти тарихи ҳозирги мустақиллик даврида сунъий қисқартиришларсиз ўзининг асл қиёфасида тикланыпти. Бу жараённинг мустақилликкача бўлган даврида Мухтор Авезовнинг ҳам хизматлари бор.

МУНДАРИЖА

I

Ўзбек ёзувчилари Мухтор Авезов ҳақида

<i>Ойбек. Мухтор Авезовга</i>	3
<i>Миртемир. Мухтор оға зиёратида</i>	6
<i>Асқад Мухтор. Устоз суҳбатида</i>	8
<i>Мирмуҳсин. Буюк қозоқ адиби</i>	10
<i>Пиримқул Қодиров. Семурғ қанотида</i>	11
<i>Абдулла Орипов. Қаламкаш баҳодирлардан бири</i>	14
<i>Носир Фозилов. Мухтор оғанинг бойлиги</i>	15

II

Мухтор Авезов ижоди ўзбек олимлари талқинида

<i>Иzzат Султонов. Улкаи адиб сабоқлари</i>	20
<i>Бахтиёр Назаров. Мухтор Авезовнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни</i>	27
<i>Қалдибек Сейданов. Мухтор Авезов ва Марказий Осиё адабиёти</i>	36
<i>Наим Каримов. Мухтор Авезов ва Ойбек</i>	46
<i>Тўра Мирзаев. Мухтор Авезов — халқ ижоди тадқиқотчиси</i>	52
<i>Эрик Каримов, Карим Мустанов. Ўзига хос ўрин</i>	60

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

ЎЗБЕК ЕЗУВЧИЛАРИ МУХТОР АВЕЗОВ ҲАҚИДА

Муҳаррир З. Дўстматов. Рассом А. Гобров. Расмлар муҳаррири А. Кива.
Техн. муҳаррир Т. Смирнова. Мусаҳҳиҳ Ш. Собирова.

ИБ № 5605

Босмаҳонага 10.09.97 да берилди. Босишга 13.09.97. да руҳсат этилди. Бичими 84×108^{1/32}. 2-нав босмаҳона қоғози. Адабий гарнитура Юқори босма 3,36. шартли босма тобок. 3,5 нашр босма тобоғи. Жами 1000 нусха. 163-рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 59—97 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. 700194. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.